

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Dillər Universiteti

Əlyazması hüququnda

Fərhadlı Jalə Elşən qızı

**İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ KULTUROLOJİ
AMİLLƏR APARICI VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ**

HSM-060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

*Elmi rəhbər : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Vüsalə Elxan qızı Ağabəyli*

BAKI-2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	6
1.1. İngilis dilinin leksik laylarının inkişaf mərhələləri.....	6
1.2. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları.....	15
II FƏSİL. KULTUROLOJİ AMİLLƏRİN İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU.....	24
2.1. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin ingilis dilinin zənginləşməsində rolu.....	24
2.2. Siyasi – iqtisadi amillərin ingilis dilinin zənginləşməsi prosesindəki rolu.....	38
2.3. Qloballaşmanın ingilis dilinin leksikasına təsiri.....	48
NƏTİCƏ.....	57
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	60

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunluğunun nəticəsidir və bu inkişaf prosesi həmin dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir və zaman-zaman formalaşmasında rol oynayur. Cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir.

Dil ictimai hadisə olub insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. İnsan dili yalnız cəmiyyətdə öyrənir, cəmiyyətdən kənarında dil mövcud deyildir. Həmçinin dilsiz də cəmiyyətin mövcudluğu mümkün deyildir. Məlumdur ki, dünya dillərinin heç də hamısı eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Buna həm tarixi, həm də coğrafi, siyasi, ictimai-mədəni faktorlar səbəb olmuşdur. Dil cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdən və inkişafdan kənarında qalmır. Dilin nəyə görə dəyişikliklərə uğraması, necə zənginləşməsi və inkişafı dilçi alimləri daim maraqlandırmışdır. Ona görə də, müasir dövrdə dünya dilinə çevrilmiş ingilis dilinin kulturoloji amillərin təsiri ilə zənginləşdirilməsi yollarını araşdırmaq da maraq doğurur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi kulturoloji amillərin ingilis dilinin zənginləşməsində oynadığı rolu kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Vəzifələrimiz isə aşağıdakılardır:

- İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarını araşdırmaq;
- Kulturoloji amillərin ingilis dilinin leksik sistemindəki rolunu müəyyən etmək;
- Kulturoloji amillərin təsiri ilə yaranan sözlərin işlənmə sahələrini tədqiq etmək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Kulturoloji amillərin ingilis dilinin zənginləşməsində oynadığı mühüm rolun araşdırılması nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işində kulturoloji amillərin təsirində ingilis dilinin leksik sisteminin zənginləşməsi, lüğət tərkibinin formalaşması tədqiq olunaraq üzə çıxarılmasına cəhd göstərilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar bədii əsərlərdən, jurnallardan götürülmüş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin leksikasının tədqiqi təşkil edir. İngilis dili zəngin və çoxşaxəli olduğundan onun zənginləşmə, formalaşma prosesi və dəyişikliklər müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir.

Tədqiqatın predmetini isə məhz bu prosesə təsir edən kulturoloji amillərin araşdırılması təşkil edir.

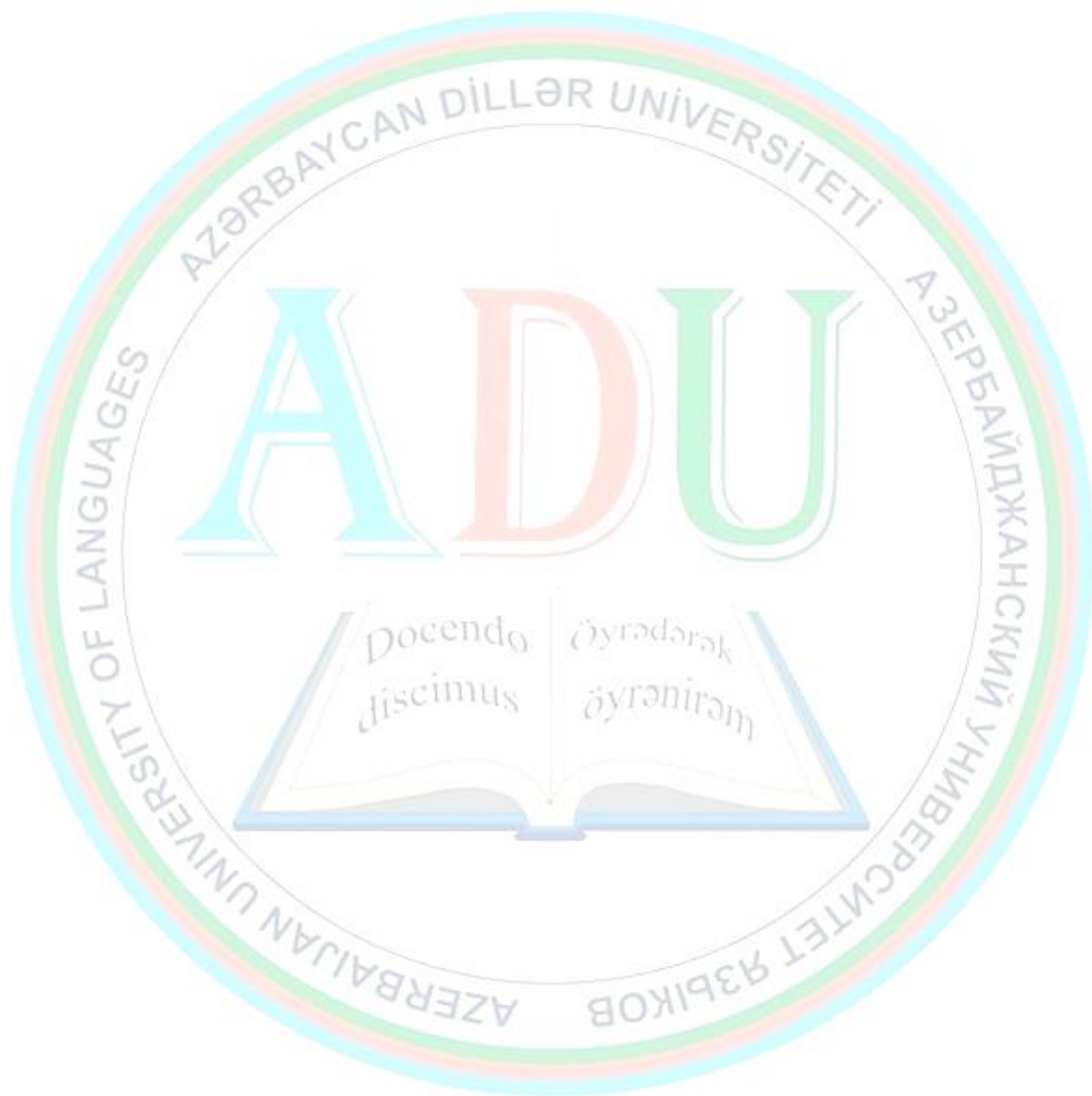
Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti – ingilis dilinin formalaşmasında kulturoloji amillərin araşdırılması, bu sahədə olan elmi-nəzəri biliklər sistemini zənginləşdirməsidir. Dissertasiya işi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlarda geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondadır ki, dissertasiya işindən alınan nəticələr xüsusi seminar və mühazirələrin aparılması zamanı, bu sahəyə aid praktik kurslarda, tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, həm bakalavriatura, həm magistratura səviyyəsində müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Əsas material kimi yerli və xarici mənbələrdən elmi-nəzəri mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Dillərin müasir dövrdə inkişafına dair daha dəqiq məlumatlar əldə etmək, xaricdə nəşr kitablardan və xaricdə fəaliyyət göstərən kitablardan faydalanmaq məqsədilə internet resurslara, gündəlik mətbuata da müraciət edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işi haqqında həmin kafedranın iclasında hesabat verilmişdir. Tədqiqat işinə əsaslanaraq 2 məqalə artıq çapdan çıxmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. İngilis dilinin leksik laylarının inkişaf mərhələləri

Dil insan cəmiyyətində elə güclü və mühüm informasiya vasitəsidir ki, keçmişimizi bu günə, bu günümüzü isə sabaha çatdırır. Ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, zəngin leksik və qrammatik vasitələrə malik olması, şəkilçi sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, söz yaratma prosesində az sözlə çox məna ifadə etmək imkanları, söz sırasında özünəməxsus qanunauyğunluqların mövcudluğu ingilis dilinin ən qədimdən ictimai həyatda böyük nüfuza malik olduğunu təsdiq edir. Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş ingilis dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dil hazırki inkişaf mərhələsinə birdən-birə çatmamış, çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bunlar da ingilis dilinin söz ehtiyatına önəmli təsirini göstərmişdir.

Milli dilin inkişafında, zənginləşməsində və dolğunlaşmasında əcnəbi dillərin müəyyən rol oynadığı şübhəsizdir, lakin xarici dillərdən hansı sözləri və ifadələri dilə gətirmək problemi var ki, bu məsələ xüsusi diqqət tələb edir. Dilə gətirilən sözləri filterdən keçirməli və bu zaman alınma sözlərin təbii olaraq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün şərait yaradılmalı, hər sözün, ifadənin leksik-semantik və qrammatik məna çalarları, daşdığı mündəricə yükü nəzərə alınmalıdır.

Dil informasiya mübadiləsi, mədəni dəyərlərin ifadə edilməsi və sosial əlaqələrin yaradılması üçün əsas vasitədir.

İngilis dilinin leksik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onun inkişaf tarixinə də nəzər salmaq lazımdır. İngilis dili hind-avropa dilləri ailəsinə aiddir. Alimlər o dövrdə həmin ərazilərdə yaşayan insanların proto-hind-Avropa dilində danışdığını söyləyir. Bu dil artıq mövcud olmasa da Avropa dillərinin demək olar ki, əksəriyyətinin əsasında məhz proto-hind-Avropa dili durur. Buraya qədim yunan, alman və latın dilləri daxildir. Latın dili danışq dili kimi artıq mövcud olmasa da ispan, fransız və italyan dillərinin kökü latın dilindən gəlir. İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının işğalları nəticəsində yaranmışdır.

Son zamanlar istər təhsildə, istərsə də mədəniyyət, ədəbiyyat, musiqi və digər sahələrdə xeyli inkişaf getmişdir. Bu irəliləyiş özünü dildə də göstərməkdədir. Bir millətin kimliyini təsdiq edən ən başlıca dəlillərdən biri və, bəlkə də, birincisi onun dili və tarixidir.

İngilis dili beynəlxalq dil olmaqla bərabər, hər biri özünəməxsusluğu ilə seçilən Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya və Avstraliya kimi böyük ölkələrin dilidir. Milli-mədəni özəlliklərlə, bir sıra ekstra-lingvistik amillərin təsiri ilə bağılı olaraq ingilis dilinin variantları leksik baxımdan xeyli fərqlənir. Bu variantların fərqli cəhətləri, eyni zamanda, lingvistik amillərlə də bağılıdır.

Hal-hazırda ingilis dili siyasi danışqqlar və biznes dilinə çevrilib. Bütün dünyada demək olar ki, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi ingilis dilinin variantları hesab edilir. Onları dialekt adlandırmaq mümkün deyildir. Dialekt müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. İngilis dilinin yuxarıda qeyd olunan variantları isə dialektlərdən fərqli olaraq, tarixən müxtəlif ərazilərdə yayılan ingilis dilinin bir çox linqvistik və ekstra-linqvistik amillərin nəticəsi olaraq qrammatik və leksik baxımdan daha artıq fərqli cəhətlər əldə etmiş formalarıdır. Variantlar müstəqil dillər olmasalar da onların lüğət tərkibində mövcud olan fərqli cəhətlər dialektlər arasında mövcud olan leksik fərqlərdən xeyli dərəcədə çoxdur. Müxtəlif variantlarda yazılmış mətnlərin tərcüməsi hətta bir çox hallarda aşkar çətinliklər doğurur.

Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışırlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən qlobal dil hesab olunur. Hindistan da, Pakistan da buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur. [42]

Ümumiyyətlə, ingilis dili inkişafına görə üç mərhələyə bölünür: qədim dövr ingilis dili (450—1066), orta dövr ingilis dili (1066—1500), yeni dövr ingilis dili (1500-ci ildən indiki dövrə qədər).

Qədim dövr V–XI əsrləri, daha doğrusu 450–1066-cı illəri əhatə edir. Həmin dövrə uyğun gələn ingilis dilinə qədim ingilis dili deyilir. Qədim ingilis dili anqlosaks istilasası zamanı təşəkkül tapmışdır. Şimali german tayfalarının (anql, saks, yut və frizlər) Britaniyanı istila etməsi anqlosaks istilasası adlanır. Kətlərin məskunlaşdığı Britaniya ərazisini romalıların tərk etməsindən sonra şimali german tayfalarının oraya soxulması yerli əhalinin nikah əlaqələrinə güclü təsir

bağışlamışdır. Həmin tayfaların yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır. V əsrin ortalarından VI əsrin axırlarına qədər davam edən anqlosaks istilasını britlərin əksəriyyətinin qırılması, sağ qalanlarının isə Uelsə, Şotlandiyaya və qitəyə (indiki Bretan torpaqlarına) sıxışdırılması ilə nəticələndi. VI əsrin axırlarında german tayfaları artıq Britaniyanın böyük hissəsini tutmuşdur. İngilis dilinin əlifbası VII əsrdən etibarən latın qrafikası əsasında qurulmuşdur. Qədim ingilis dilinin ilk yazılı abidələri (kitabələr, «Boevulf» poeması və başqaları) VII–VIII əsrlərə aiddir. 1016-cı ildə İngiltərənin Danimarkaya tabe etdirilməsi ölkədə skandinav məskənlərinin salınmasına zəmin yaratdı. İngilis və qohum skandinav dillərinin qarşılıqlı təsiri müasir ingilis dilinin təkcə leksika və fonetikasındadır deyil, eləcə də qrammatikasındadır əksini tapmışdır. Orta dövr XII–XV əsrləri əhatə edən, daha dəqiq desək 1066-cı ildən 1500-ci ilə qədər olan dövrdür. Buna müvafiq gələn ingilis dilinə orta ingilis dili deyilir. 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə ikidillilik yaranmışdır. Xalq dili kimi ingilis dilindən, dövlət dili kimi fransız dilindən istifadə edilirdi. Bunun nəticəsində ingilis dili leksikasına çoxlu fransız sözü keçmiş oldu. Orta ingilis dili qədim ingilis dilinin səs sistemindən kəskin fərqlənən bir sıra dəyişikliklərlə səciyyələnirdi. Orta əsrlərin əvvəllərində ingilis dilində əlavə hərflər də istifadə edilmiş, lakin sonradan onlar sıradan çıxmışdır. 1476-cı ildə İngiltərədə kitab çapının artıq XV əsrin sonundakı orfoepiyanı əks etdirməyən bəzi ənənəvi yazı formalarını qoruyub saxlaması müasir ingilis dili üçün də səciyyəvi olan yazı və tələffüz fərqlərinin yaranmasına səbəb oldu. Vahid ingilis xalqının təşəkkülü prosesində London dialektinə əsaslanan ümumxalq dili formalaşdı. 1500-cü ildən indiyə qədər olan dövr yeni dövr, müvafiq ingilis dili isə yeni ingilis dili adlanır. Yeni ingilis dili məhz XVI–XVII əsrlərdə təşəkkül tapdı. İngilis dilində elmi və fəlsəfi əsərlərin yazılması terminologiyanın inkişafına təkan

verdi. İngilis dilinin lüğət tərkibi latın, yunan, italyan, ispan və fransız dillərindən keçmə sözlərlə zənginləşdi. [51]

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilinin leksikası özünəməxsusluğu ilə seçilir, çünki ingilis dilinin bütün variantlarını əhatə edən sözlər, onların fərqli mənbələrdən yaranması, dilə daxil olması birbaşa ingilis dilinin lüğət tərkibində yer alır. Məsələn, ingilis dilinin Amerika variantının leksikasının müqayisəli tədqiqi maraq doğurur. Belə ki, Amerika dilçisi A.Marckward Lion Feyxtbanrepdən ingilis və amerikalı tərəfindən eyni mətnin tərcüməsini müqayisə edir. Müqayisədə nə qədər fərqli xüsusiyyətlər gözüümüzün önündə durur. [40, s. 4]

İngilis dilinin əsas inkişafı XIX və XX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə Amerika dövlət strukturlarının artması ilə əlaqədar olaraq xeyli miqdarda sözlər yaranır və dildə öz əksini tapır: *Senate, Congress, House of Representatives, President, Vice-President, district attorney*. Bu terminlər başqa dillərə də yayılmağa başlayır. XIX əsrdə yaranan yeni terminlər:

Administration - Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti

Department of the Interior - Daxili İşlər Nazirliyi

Department of Justice - Ədliyyə Nazirliyi

Immigration Department - Mühacirlərin işi üzrə idarə

Superintendent of Education - Təhsil Nazirliyi

firewarden - yanğın mühafizəsinin rəisi

city marshal - şəhər polisinin rəisi

party machine - partiya aparatı

campaign - seçkiqabağı kompaniya

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ingilis dilinin inkişafı tarixində Böyük Britaniya ərazisində müxtəlif dialektlər mövcud olmuşdur və indi də vardır

(Şotland, Uels, Şimali İrlandiya dialektləri). XV əsr bunun üçün ən səciyyəvi bir dövr sayıla bilər. Bu, cənubi London dialekti formasında idi və müddət keçdikcə, lokal xarakterli prinsipləri itirərək savadlı kütlənin nitqi kimi qəbul olunaraq məktəblərdə tədris olunan dil səviyyəsinə kimi qalxdı. “Received Pronunciation” (RP) kimi qəbul olunan tələffüz bu gün dediyimiz kimi radio və televizorlarda işlənir. “BBC English” termini “RP”-in güzgüsü kimi xalq arasında məşhurdur. Britaniya ingiliscəsinin fonetik normaları tədris kitablarında öz əksini tapır və xarici vətəndaşlara tədris olunur. Səhv olar düşünsək ki, RP böyük Britaniya xalqı tərəfindən geniş istifadə olunur. Azlıqların aksentləri bu dil üçün xarakterikdir. Təqribən 3% əhali aksentlə danışır. A.Ginson (Britaniya fonetisti) RP-nin 3 növünü qeyd edir: 1.konservativ növ – yaşlı nəsil tərəfindən işlənən (xüsusi ixtisas sahibləri və ya sosial qruplar tərəfindən)

2. ümumi RP, “BBC”-i tərəfindən işlənən.

3. təkmirlənmiş növ – gənclər tərəfindən işlənən.

Böyük Britaniyada qəbul olunmuş dialekt dillər ingilis dilinin variantlarından fərqli olaraq RP-lə heç cürə müqayisə oluna bilməz. Gediş-gəlişlərin genişlənməsi, ünsiyyət mobilliyinin artması, film və pop musiqilərinin ingilis dilli ölkələr arasında mübadiləsi, xüsusilə Amerika filmlərinin İngiltərədə geniş nümayişi dilin tələffüz normalarına böyük təsiri qeyd edən səbəblərdəndir. Bu gün bu proses inkişaf etməkdədir. A. Ginson Amerika ingiliscəsinin inkişafının dilin tələffüz normalarına təsir etdiyini qeyd edərək demişdir ki, əvvəllər səslənmiş olan filmlərlə bu gün səsləndirilən filmlər arasında tələffüz nöqtəyi-nəzərdən çox böyük fərqlər var. Onları başa düşmək çətinləşib. Məsələn, 60-cı illərdə “Beatles” qrupunun ifaları Böyük Britaniyada Liverpul aksentinin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Böyük Britaniyada RP ilə yanaşı ən çox işlənən Şotland, İrland, Uels, Şimali İrlandiya regional standartlar mövcud olduğu halda, bu gün ingilis dilini tədqiq

edən alimlər müasir nəslin RP – ni təkzib etdiklərini qeyd edir. Onlara görə regional və populyar aksentlərin böyük üstünlükləri var. Son vaxtlar “BBC” və digər kanallarda diktorların əksəriyyəti ya RP tələffüzü ilə və ya aksentlə danışirlar.

Amerika ingiliscəsi B.Britaniya ingiliscəsinin dil normalarından fərqli olaraq çox müxtəlif standart normaları ilə xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, cənubi ingilis standartlarına əsaslanan Amerika ingiliscəsi müxtəlif regional standartlara malikdir: 1. Ümumi Amerika “GA” 2. Şərqi Amerika 3. Cənubi Amerika. Lakin bunlar da ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər və bu da çoxluq təşkil edir. GA regional xarakter daşısa belə Amerika standart tələffüzü kimi böyük vüsət almışdır. Lakin bu da Amerika tələffüzünün ingilis tələffüzündən üstün ola biləcəyinə əsas vermir. Hal-hazırda Amerikada mövcud olan regional standartlar arasındakı fərq Britaniya ilə müqayisədə çox azlıq təşkil edir. GA tələffüzü nəinki Amerikada, hətta Böyük Britaniyada geniş yayılmışdır. Avstraliya dilçiləri qeyd edir ki, lokal dialekt və ya regional standart yoxdur. Nitq müxtəlif sosial və şəxsi baxışdan dəyişə bilər. [35, s. 144-145]

Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis müstəmləkəçiləri Şekspirin, Spenserin, Miltonun müasirləri idilər. Onlar ingilis dilinin inkişaf etdiyi bir dövrdə, ingilis milli dilinin formalaşdığı bir dövrdə, dahi yazıçıların ölməz əsərlər yaratdığı bir vaxtda Şimali Amerikada ingilis dilinin daşıyıcıları funksiyasını yerinə yetirirdilər.

London dialekti əsasında ingilis milli dilinin formalaşması prosesi gedirdi və bu proses XV əsrdə başlamışdır. Lakin XVI əsrdə bu dialekt artıq möhkəmlənmiş və ingilis ziyalıları tərəfindən qəbul edilirdi. Lakin bu proses o qədər də tez qurtarmadı. Çünki, yerli dialektlər öz qüvvəsini hələ itirməmişdir və bu dialektlərdə hələ Spenser kimi yazıçılar yazıb yaradırdılar. [25, s. 90]

Lakin bütün bu fərqli xüsusiyyətlər tədricən bir səmtə yönəlir, ingilis ədəbi dil norması demək olar ki, möhkəmlənir və Standard English formalaşmağa

başlayır. Məhz buna görə də Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis mühacirləri ingilis dilinin məhz bu formasında danışırlar. [41, s. 80]

İngilis dilinin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən çoxmənalı sözlərin də özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmaq maraq doğurur. İngilis dilinin çoxmənalı sözləri araşdırılarkən onların yeni və fərqli mənaları olduğu da ortaya çıxır. Elə buna görə də çox vaxt hansısa sözü tərcümə edəndə qarışıqlıq yarana bilər. İngilis dilindəki çoxmənalı sözləri öyrənmək, onların ayrı-ayrı mənalarını bilmək, bu dildə söz ehtiyatını daha da artırır və sərbəst danışmağı təmin edir. Çoxmənalı sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

“Hand” sözü isim kimi

1. əl

She had long fingers and thin hands – Onun uzun barmaqları və nazik əlləri var idi.

2. Fəhlə, işçi qüvvəsi

I need an extra hand – Mənə əlavə işçi qüvvəsi lazımdır.

3. Heyət

All hands on deck! – Bütün əllər göyərtəyə!

4. Nəzarət, ixtiyar, hakimiyyət

I am entirely in your hands – Mən tamamilə sənin ixtiyarındayam.

5. Qabiliyyət

He has a good hand in painting – Onun rəssamlıqda yaxşı qabiliyyəti var.

6. Hər hansı bir işdə bacarığı olan adam, təcrübəli adam

“Hand” sözü feil kimi

1. Vermək, ötürmək

Please hand that book to me – Xahiş edirəm o kitabı mənə ötürün.

2. Kömək etmək

He handed his üife into the carriage – O həyat yoldaşına faytona minməkdə kömək etdi.

To hand felinin sözünü və zərflə işlənən birləşmələri

1. To hands down – vermək (yuxarıdan aşağı), ötürmək (nəsildən-nəslə)

The books were handed down from the shelf – Kitablar şkafdan aşağı verildi.

Our freedom has been handed down to us by our ancestors – Azadlığımız bizə əcdadlarımızdan ötürülüb.

2. To hand in – təqdim etmək vermək

He handed in an application – O, ərizə təqdim etdi.

To hand on – ötürmək, vermək

After you have finished reading this book, please hand it on to your friend – Bu kitabı oxuyandan sonra, zəhmət olmasa, onu dostuna verərsən.

Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyd edək ki, çoxmənalı sözlərin müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların müxtəlif mənaları bir-biri ilə əlaqəlidir. Onlar əsas mənaya görə qruplaşır. Sözün əsas mənasında əşyanın bir elementi varsa, demək, yeni mənə həmin əsasda inkişaf edir. Əgər əsas mənada əşyanın bir neçə əlaməti əks olunarsa, onda yeni mənalar həmin əlamətlərin hər birinin əsasında yaranır. Digər bir linqvistik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi – müstəqil mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənalara az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları özünü göstərir. Müstəqil mənə sözün əsas mənası olur, başqa mənaları isə, ikinci, üçüncü, hətta dördüncü yeri tutur. [24, s. 112]

Gördüyümüz kimi, ingilis dilinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, onun formalaşmasında keçdiyi inkişaf mərhələsini araşdırdıq, növbəti yarım fəsildə isə lüğət tərkibini zənginləşdirən mənbələri təhlil edəcəyik.

1.2. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları

Dil cəmiyyətin inkişafı üçün çox lazımlı bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasındadır. Dilin başqa əlaməti isə ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin məhsulu deyil, dil əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Dili yaradan xalqdır, elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya, radioda, məktəblərdə işlədilən bir dildir. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzini və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Danışıq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də onun zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır. [1, s. 140]

Ədəbi dilin izahından görüldüyü kimi, o, müəyyən norma və üslublara malikdir. Bəzi dilçilər isə dildə normaların olmasını zəruri hesab etməmişlər. Onların fikrincə dilin inkişafına heç nə qarışmamalıdır, yoxsa dil öz təbiiliyini itirər və məhv olar. Buna baxmayaraq, peşəkar dilçilər dilin məhz normalarla

tənzimləndiyini qeyd edir. A.Qurbanov yazır: “Ədəbi dil norması dedikdə cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş məcburi hər hansı bir qayda nəzərdə tutulur.” [14, s. 568]

Hər bir dilin aktiv hissəsi onun leksikasında öz ifadəsini tapır. Belə ki, leksik vahidlər sürətlə artır, çoxalır, yeniləşir və dəyişir. Dilin bu səviyyəsi ictimai-mədəni və iqtisadi inkişafı özündə daha çox əks etdirir. Bu prosesə müasirləşmə və qloballaşma kimi geniş miqyaslı hadisələr də öz ciddi təsirini göstərir. Dünya sürətlə dəyişir, yenilənir və bu proses hər şeydən öncə öz ifadəsini dilin leksikasında tapır. Çünki dünyada baş verən inkişafa uyğun olaraq hər gün yeni leksik artım baş verir və bunların dildə ifadə olunması ilə bağlı problemlər yaranır.

Yeni sözlər dilimizə İKT-lərdən və KİV-dən gəlir. İlk növbədə yeni sözlə təması internet, televiziya, radio və yazılı mətbuat qurur. Bu təmasla söz ilk dəfə olaraq düşdüyü yeni dil mühitində öz yuvasını qurur.

Yenilənən məfhumlar, əşyalar arasında yaşadığımız dünyanın söz gerçəkliyi də buna uyğun olaraq dəyişir. Lüğətlər yeni sözlərlə dolur, ünsiyyət zamanı işlədilən alınma sözlərin sayı artır. Bu vəziyyətdə əlbəttə ki, dil öz ehtiyatlarını səfərbər etməyi bacarmalıdır. [24, s. 220]

Dilin lüğət tərkibi mürəkkəb və dinamik sistem olub cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Dillərin tarixi, coğrafi, siyasi, ictimai-mədəni amillərin təsiri ilə daim müəyyən dəyişikliklərə uğraması məsələsini tarixi dilçilik araşdırmışdır. Lakin müasir dövrdə dil – mədəniyyət – cəmiyyət əlaqələrinin, başqa sözlə, sosial və mədəni amillərin dilin zənginləşməsinə təsiri sahəsində araşdırmalar üstünlük təşkil edir. Dil amillərinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsi onun sosioloji baxımdan araşdırılmasını zəruri edir. İnsan amili sivilizasiyanın dilə artan təsiri, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı asılılıq

münasibətini aşkara çıxarır. “Dil cəmiyyətin elmi, mədəni həyatının inkişafında da başlıca vasitələrdən biri olmuş və indi də belə bir mühüm vasitə olaraq qalır.” Dil yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir. [24, s. 134]

Dilin leksik layını təşkil edən sözlər işlədilmə dairəsinə və etimoloji mənbəyinə görə təsnif edilir. İnsanların müxtəlif dünyagörüşünə malik olmaları, bilik-təhsil səviyyəsinin fərqli olması və müxtəlif işyerlərində işləmələri ilə əlaqədar olaraq onların söz ehtiyatı eyni miqdarda olmur, birinin ümumi söz ehtiyatı çox, digərininki isə az olur. [24, s. 135]

Dildə baş verən dəyişikliklərlə bağlı V.Humbolt yazırdı: “Dildə daim hər şey dəyişir. Dil həmişə dəyişir, eyni zamanda o, qeyri-adi dərəcədə sabitdir.”

Dildə hansı proseslərin baş verdiyini bilmək üçün dilçiliyin yeni formalaşmış sahəsi olan sosiolinqvistika dilin sosial-linqvistik aspektdən, yəni dilin necə dəyişilməsindən çox, hansı səbəblərə görə dəyişilməsini araşdırır. Sosialinqvistik amillər dilin dəyişikliklərə uğramasının başlıca səbəbi kimi göstərilir. D.Kristalın fikrincə, dildə dəyişikliklərin baş verməsinin səbəbi dilin struktur xüsusiyyətləri (fonetik sistem, qrammatik struktur, lüğət tərkibi və s.) və cəmiyyətin xüsusiyyətləri (coğrafi şərait, dilə lazımı şəkildə yiyələnməmək, insanların sosial statusu və s.) ilə bağlıdır. (D.Crystal, 2003)

Əslində isə dildəki dəyişikliklərin vahid səbəbi yoxdur. Siyasi-iqtisadi proseslər, elm və texnikanın inkişafı, media və mədəniyyət və turizm sahəsindəki əlaqələr, dünyaya inteqrasiya dilin bütün sahələrini əhatə edir. Cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq dünya dillərinin tarixi inkişaf tempi heç də eyni deyildir.

Demək olar ki, bütün müasir dillər başlıca olaraq öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsasında inkişaf edir. Buna görə də həmin imkanlar dilin lüğət

tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır.

Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır, zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi zəngin olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. Müasir ingilis ədəbi dili də belə dillərdən biridir.

Ədəbi dilin lüğət tərkibi müxtəlif vasitələr hesabına zənginləşir, yəni dilin həm daxili imkanları əsasında, həm başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə, həm yeni sözlərin yaranması hesabına və s. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman əmələ gəldiyini, həm də hansı yolla əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Ədəbi dildə sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri onun dialektləridir. Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır. [8, s. 20]

Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir ki, həmin söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən, ədəbi dildə yazıçı, alim, publisist, müəllim, radio və mətbuat işçiləri istifadə etməklə dialektizmləri bilavasitə ədəbi dil normasına çevirir. Şairlərin, yazıçıların, alimlərin əsərlərində işlənən dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən keçmişdir. Alimlər öz əsərlərində dialekt sözlərindən, əsasən, termin yaradıcılığında istifadə edirlər.

Qərb dilçiliyində də bu sahədə müxtəlif baxışlar var. Bəzi dilçilər düşünür ki, ədəbi dil normaları əhalinin daha çox hissəsi tərəfindən istifadə edilən

olmalıdır. D.Cons bu fikrə qarşı çıxaraq bildirirdi ki, dilin hər hansı formasının normalaşdırılmış ədəbi dil şəklinə gəlməsi bu ədəbi dildən istifadə edənlərin sayı ilə müəyyənləşdirilmir. [52] O, buna misal olaraq, ingilis ədəbi dilini göstərir və qeyd edir ki, əhalinin yalnız 1/3 hissəsi ədəbi dildə və ya cənubi ingilis dilində danışır. Qalan hissə isə hesab edirlər ki, ədəbi dil normaları üçün coğrafi, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni faktorlar əsas götürülməlidir. Belə ki, məhz bu faktorlar ingilis dilinin cənub dialekti əsasında formalaşmasında və özünü ədəbi dil kimi təsdiq etməsində iştirak etmişdir. Əgər Amerikada məskunlaşan əhali cənubi İngiltərədən olmasaydı, bu region siyasi proseslərdə iştirak edib iqtisadiyyata nəzarət etməsəydi, hərbi gücdən istifadə edib bu dialekti yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaymasaydı və beləliklə mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına şərait yaratmasaydı, bəlkə də heç bir dialekt ədəbi dilə çevrilməz və müəyyən normalar çərçivəsinə düşməzdi.

Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A.Axundovun təsnifinə nəzər salaq:

- mahiyyətə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşmış, qanunlaşmış, subyektivdir, dialekt isə təbii, normalaşdırılmamış və obyektivdir.

- vəzifəyə - ədəbi dil geniş, ümumi çoxşaxəli, dialekt isə məhdud, xüsusi və təkşaxəlidir.

- inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı, dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur. [3, s. 256]

Ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə baxmayaraq, qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil məhz dialektlər əsasında formalaşır. Onlardan biri daha üstün götürülür, lakin tam üst-üstə düşmür. “Ədəbi dil” – izahlı dilçilik terminləri kitabında da məhz belə izah edilir.

Dialektizmlər – müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir. [10, s. 308]

Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin dialekt leksikası ədəbi dilin zənginləşməsində də böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın ilkin mərhələlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan isə ədəbi dil dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır.

İngilis dili mürəkkəb, ali ideyaları, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzəri şəkildə ifadə etməyə qadir olan bir dildir. Onun lüğət tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesində sabit söz yaradıcılığı sistemi meydana çıxmışdır.

Dilin söz yaradıcılığının heç bir ünsürü dilin qrammatik quruluşu xaricində deyil, onun qrammatik strukturları daxilində yaranaraq inkişaf etmişdir. [8, s. 5]

Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses daha çox məhsuldar olub, elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı fonunda yüzlərcə söz və ifadələrin yaradılması mənbəyinə çevrilir.

Yeni sözlərin dilə daxil olması, mövcud olan sözlərin yeni məna kəsb etməsi nəinki əvvəlki dövrlərlə müqayisədə hiss edilir, həm də müasir dövrdə bu hadisələrin birbaşa şahidi oluruq. Ən çox yeniliklər XX əsrin 90-cı illərindən sonra baş vermişdir. Dünyanın vahid məlumat mərkəzi-internetlə təmin olması, informasiya texnologiyalarının inkişafı külli miqdarda yeni sözlərin yaranmasına və mövcud sözlərin yeni məna almasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin leksik laylarının zənginləşməsində onun variantlarının çox böyük rolu olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın ingilisdilli əhalisinin özünəməxsus tarixi və sosial gerçəklikləri, adət və ənənələri, təbii həyat şəraiti və digər amillər bu ölkələrdə

danişılan ingilis dilinin variantlarında öz əksini tapmış və spesifik dil realilərinin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi geniş əhatəyə malikdir. Yeni bir dil vahidi alınma söz kimi digər dilə keçdikdə, fonetik və semantik dəyişməyə məruz qalır. Başqa sözlə desək, insanlar yeni sözləri öz ehtiyaclarına uyğun olaraq yeni mənada işlədirlər və izahı geniş müzakirələrə yol açır. Məsələn, *chesterfield* sözü buna nümunədir. Belə ki, Robert Hendrinson özünün “sözlərin və birləşmələrin mənbəyi ensiklopediyası”nda bu termini qraf Filip Stanho Chesterfield-in (1694-1773) şərəfinə istifadə etdiyi taxt kimi şərh edir. Buna baxmayaraq, Hendrinson qeyd edir ki, bu söz sonuncu qraf tərəfindən kəşf olunmuşdur, lakin bu qraf haqqında onun heç bir məlumatı yoxdur. Hər halda qədim ingilis lüğətinə görə bu söz 1900-cu ildən bəri taxt, divan mənasında istifadə olunur [21, s.31].

İngilis dilinin lüğət tərkibini araşdıranda açıq-aşkar görünür ki, fransız mənşəli sözlər də çoxluq təşkil edir. İngilis dilinə daxil olmuş fransız mənşəli sözlərin çoxu *e* (*ee*) şəkilçiləri ilə bitir: *brule* (yanmış meşə), *samagite* (ət və ya balıqlı bulyon və ya sup), Fransız mənşəli alınma leksikaya “*euse*” şəkilçisi ilə bitən sözlər də daxildir: *fameuse* (payızın sonunda yetişən alma növü) 2 cür tələffüz olunur. [fəmu:z] [fəmə:z]

Demoiselle (qızciğaz, xanım) ismi də ingilis dilinin Kanada variantına da bu mənada daxil olmuşdur.

Fransız dilində “məşhur”, “görməli”, “təəccüblü”, “əla” mənalı *fameuse* sözü Kanada ingiliscəsində vurğunun önə keçməsi ilə payızın sonunda yetişən alma növünü bildirir.

The fameuse, the grise...(were apples) which could not be found anywhere as perfect as here [48].

Çoxmənalı sözlərin adətən bir və ya iki mənası qeydə alınmışdır. Məsələn, fransız dilindəki galette sözünün həmin dildə aşağıdakı mənalara vardır: “pul”, “plastinka”, “hərbi geyim”(furajka). Həmin sözün Kanada ingiliscəsində yalnız bir mənası “pul” işlənir.

Kanada variantına keçmiş sözlərin bir qrupu birbaşa hindu və eskimos dillərindən alınmışdır. Məsələn, hindu mənşəli tamarak sözü – küknar ağacını bildirir.

...but all through it are stands of magnificent tamarak. The trees are big. They rise uncrowded [58, s.51].

Dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsində əsas müsbət cəhət isə odur ki, bu yolla əldə edilən sözlər xalq tərəfindən daha asan qəbul edilir və tətbiq edilir, daha anlaşılqı olur.

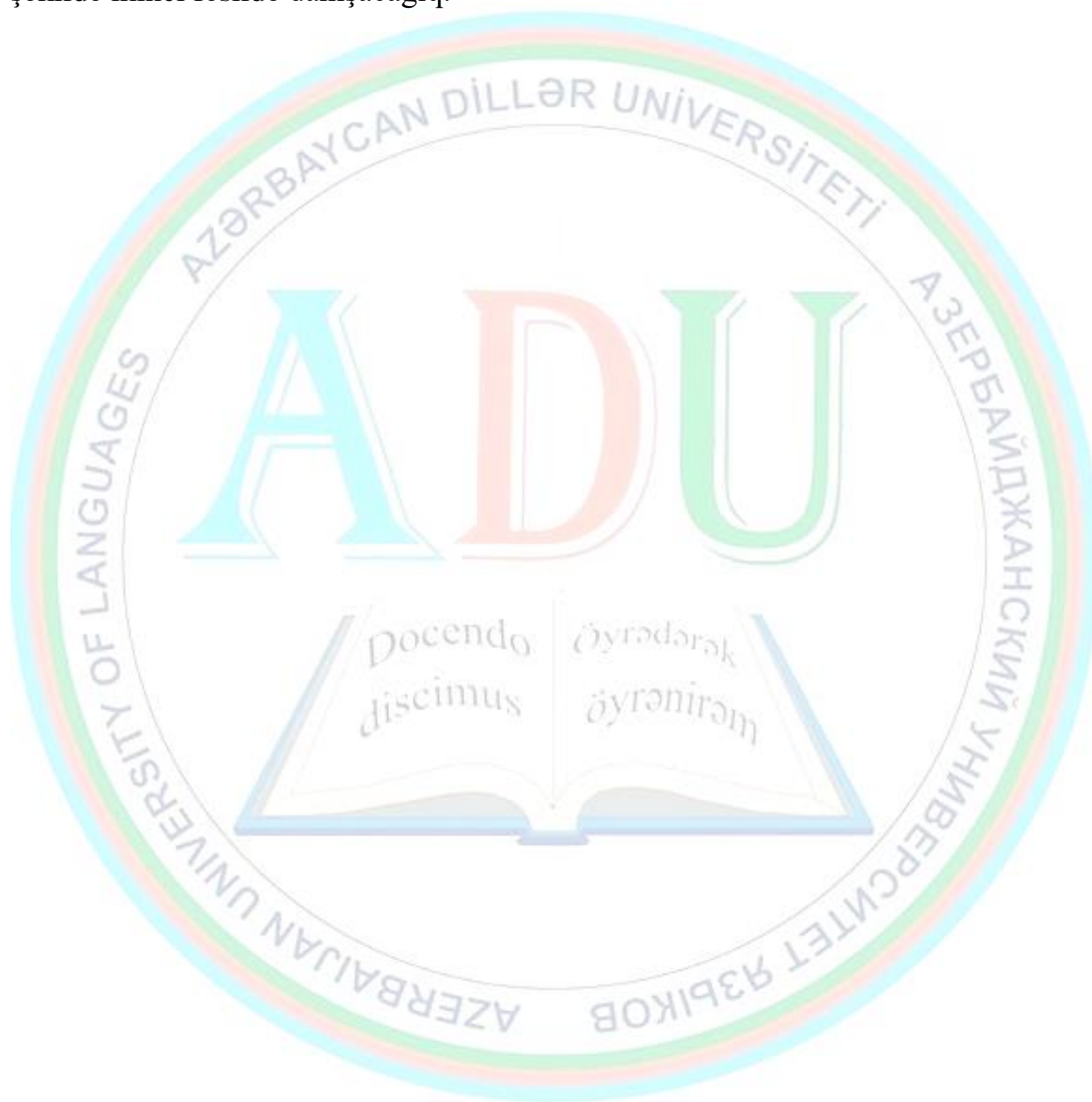
Dilin zənginləşməsi onun bütün sahələrini əhatə etsə də, əsasən, lüğət tərkibində özünü biruzə verir.

Dilin zənginləşməsi prosesində bir sıra sosial-mədəni amillər (qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi, siyasi-iqtisadi, mədəniyyətlərarası əlaqələr, kütləvi informasiya vasitələri, təhsil, incəsənət və s.) çox əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir dövrdə beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı, qloballaşma, dünyaya inteqrasiya, qərb mədəniyyətinin təsiri, internetdən müxtəlif dillər üçün istifadə bütün dillərə öz təsirini göstərir.

Dünya dilləri arasında aparıcı mövqə tutan ingilis dili qlobal dil olmaq istiqamətində inkişaf edir. D.Kristal ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsini coğrafi-tarixi və sosial-kulturoloji kontekstdə izah edərək onun yayılmasında rol oynayan on əsas amili qeyd edir: siyasi, iqtisadi, mətbuat, elanlar, radio-televiziya, filmlər, pop musiqisi, beynəlxalq səyahətlər, təhsil və ünsiyyət. (Crystal 2003). ABŞ-in dünyada aparıcı dövlət kimi siyasi və iqtisadi proseslərə nəzarət etməsi nəinki ingilis dilinə, həmçinin Azərbaycan dilinə də ingilis dilinin amerika variantından

sözlərin birbaşa daxil olmasına zəmin yaratmışdır. Məsələn, fast food, remix, power lifting, body building, on-line, e-mail, megastar, SMS, DVD, CD.

Sosial kulturoloji amillərin ingilis dilinin inkişafına təsirindən daha geniş şəkildə ikinci fəsildə danışacağıq.

II FƏSİL

KULTUROLOJİ AMİLLƏRİN İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

2.1. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin ingilis dilinin zənginləşməsində rolu

Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi rola malikdir. Çünki dil mədəniyyətin formalaşması, inkişafı və qorunub saxlanması vasitəsidir. Mədəniyyət insanları dünyanı düşünməyin, görməyin, eşitməyin və qavramağın yolları ilə təmin edir. Beləliklə, mədəniyyətlərarası əlaqənin tədqiqatı sürətlə global araşdırma mövzusu olur. Bunun nəticəsində mədəniyyətlərarası araşdırmada mədəni müxtəliflik artıq sezilməkdədir. [43]

İndiki dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqə bəşəriyyətin həyatının ayrılmaz hissəsidir. Hər bir mədəni dialoq qloballaşma kontekstində və cari beynəlxalq siyasi mühitdə yeni məna almaqdadır. Beləliklə, o, dünyada sülhün və birliyin qorunub saxlanılmasının mühüm vasitəsi olmaqdadır.

Bu gün müasir dünyada və Azərbaycanda ingilis dilinin sürətlə böyüyən nüfuzu müşahidə olunur və bu ən azı iki səbəblə izah edilə bilər. Birincisi - universal əlaqə vasitəsi, bütün bəşəriyyət üçün ortaq dil zərurəti; ikincisi - bu ehtiyacda digər beynəlxalq dillərlə müqayisədə ingilis dilinin üstünlükləri.

Dil və mədəniyyət əlaqələrini izah edərkən tez-tez “dil mədəniyyətin güzgüsüdür” metaforasını işlədirlər. Əslində dilin güzgüyə bənzədilməsi təsadüfi deyil, çünki bizi əhatə edən sosial reallığı qəbul edərkən çox vaxt metaforik terminlərdən istifadə edirik, amma məsələnin həqiqət və ya yalan olması məcazın sərhədləri xaricindədir, çünki o məsələnin bir tərəfini işıqlandırır digərini kölgədə

saxlayır. Hər bir dildə sözlər vasitəsilə real həyatda olan məfhum və ya predmetlər ifadə olunur. [17, s. 122]

Xalqların yaşadıkları şərait, iqlim, məkan mədəniyyətlərinə təsir göstərir. Mədəniyyətlər fərqləndikcə isə dünyanı dərk etmək forması, təfəkkür də fərqlənir. Real dünyanın şəkli insandan xaricdə olan obyektiv aləmdir. Mədəni və ya anlam xəritəsi isə idrak vasitəsilə obyektiv dünyanın insan beyninə, hiss üzvlərinə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni xəritə spesifik olub bir sıra faktorlar – təbii şərait, iqlim, coğrafiya, tarix, sosial mühit adət-ənənə, din, həyat təzi kimi faktorlara əsasən fərqlənir. [17, s. 123]

Kulturologiya – insanın yaradıcı həyatı və fəaliyyəti, onun mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi, inkişaf qanunları, nailiyyətləri, texnologiyaları və dəyişdirici imkanları haqqında elmdir. Kulturoloji amillər dedikdə isə əsasən ekstra-lingvistik faktorları nəzərdə tutmuşuq ki, buraya adət-ənənələr, bayramlar, mərasimlər, din, mifologiya, folklor, musiqi və s. daxildir. Biz burada kulturoloji amillərin dilə nə cür təzahür etməsindən danışmaq istərdik.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin, millətlərinin özlərinəməxsus mədəniyyəti, dünyagörüşü vardır ki, bu da öz əksini onların dilində tapır.

Əslində mədəniyyət, müəyyən cəmiyyətin, insanların həyat təzini düzənləmək və idarə etmək üçün lazım olan inam və dəyərlər deməkdir. Beləliklə, insanın düşüncə təzi mədəniyyətdən irəli gəlir. Edward Sapirin də fikrinə nəzər salsaq: *“Culture is a set of beliefs and practices which govern the life of a society for which a particular language is the vehicle of expression”*. [20, s. 61]

Buna görə də bizim mülahizələrimiz, fikirlərimiz, təfəkkürümüz, izahatımız mədəniyyətdən asılıdır.

Wenying Jiang “Mədəniyyət və dil arasında əlaqə” məqaləsində dil və mədəniyyəti yeni metaforik cəhətdən izah edir:

1. Fəlsəfi cəhətdən (nöqtəyi-nəzərdən): Dil və mədəniyyət canlı orqanizmdirlər, dil, cisim, bədən, mədəniyyət isə qandır. Mədəniyyətsiz dil ölüdür, dilsiz isə mədəniyyətin formasından belə söhbət gedə bilməz.

2. Ünsiyyət cəhətdən (nöqtəyi-nəzərdən): Ünsiyyət üzməkdir, dil üzmək bacarığıdır, mədəniyyət isə sudur. Dilsiz ünsiyyət ancaq dayaz suda limitləndir, mədəniyyətsiz isə heç ünsiyyət olmazdı.

3. Praqmatik cəhətdən: ünsiyyət transportdur, dil təkərdir, mədəniyyət isə svetafor (ışığıfor) dil ünsiyyəti həm sürətləndirir, həm yavaşdır, mədəniyyət nizama salır. [30, s. 328-329]

Ənənə ibtidai mədəniyyət dövründə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. O vaxtdan bəri müxtəlif rəmzlər və biliklər toplusu nəsildən nəsilə ötürülmüş, məhz mədəni innovasiyaların meydana gəlməsi sivilizasiyaların yaranmasına təkan olmuşdur.

Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Mədəniyyətin sabit cəhətini ənənə təşkil edir. Başər tarixində ənənə sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri yer alır. Hər yeni insan nəslə öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə ənənə yaşadır. Tarixən yaranmış mütərəqqi ənənələr yaddaşlarımızdan heç zaman silinmir. [12, s. 109]

Bu səbəbdən də, bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cilanana-cilanana gələn mərasim və bayramlara adi məişət aktı kimi yox, daha çox müəyyən sosial-mədəni məzmunlu, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada oxunulan nəğmələr, müxtəlif məzmunlu əyləncələr, göstərilən tamaşalar xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, məşğuliyyət növlərini və bunlara münasibətlərini əks etdirir. Başqa sözlə, hər bir

xalqın müəyyən sistemə salınmış bayram mərasimləri bənzərsizliyi, təkraredilməzliyi və milli koloriti etibarilə fərqlənən əsl xalq yaradıcılıq abidəsidir, bütöv sənət əsəridir. Bu abidənin əsərin çoxçeşidli mərasimlərində xalqın həyat tərzini, məişəti, güzəranı, arzu və düşüncələri, inamı, bir sözlə dünyaya baxışı əks etdirilir. [4, s. 13]

Bəlli olduğu üzrə, hər bir xalqın həyatında, məişətində çoxlu bayramlar vardır. Bununla belə, bu bayramlar arasında biri və ya bir neçəsi öz mərasimlərinin, ayinlərinin, oyun və əyləncələrinin, tamaşalarının zənginliyi ilə seçilir, məşhur olur.

Canlı dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsi həmin dili daşıyan xalqın mədəniyyətini paralel şəkildə öyrətmədən mümkün deyil. [2]

İngilis yazıçısı Feller yazırdı ki, mədəniyyət hər şeyi asanlaşdırır. Bu nə deməkdir? Birincisi, mədəniyyət bütün hadisələrə, obyektlərə, insanlara mənə və ad verir. Məsələn, hər ölkənin öz mədəniyyəti, özünəməxsus tarixi abidələri, bayatıları, adət-ənənələri vardır. İkincisi, mədəniyyət həyatın mürəkkəbliyini azaldır, yəni kulturoloji amillərin böyük əksəriyyətini avtomatik və qeyri-ixtiyari qəbul edib dərk edirik. [38, s. 5]

Məsələn, öz millətimizin mədəniyyətinə xas olan adət-ənənələr, mərasimlər, bayramlar nəşildən-nəşilə keçərək gəlib bizə çatır və bizim də onlara uymamız, riayət etməmiz avtomatikleşir. Novruz bayramı, səməni cücərtmək, yumurta boyamaq; Qurban bayramı, Ramazan bayramını biz hazır şəkildə mənimsəmişik. Atalar sözləri, rəvayətlər vasitəsilə bu bayramlara xas olan adətləri, mərasimləri öyrənmişik. Christmas, Halloween, Easter və s. isə ingilislərin mədəniyyətinə xas olan bayramlardır. Eləcə də salamlama mədəniyyəti hər ölkəyə görə fərqlənir. Biz adətən bir yanaqdan öpüb salamlışıq, amerikalılar çox vaxt əl sıxıb “hi” deməklə kifayətlənirlər, kitaylar, flippinlər əllərini qoşalaşdırıb azca əyilməklə salamlışırlar və s.

Mədəniyyət nəsildən-nəsilə hekayələr, əfsanələr, əsatirlər, atalar sözləri vasitəsilə keçir. Bundan başqa mədəniyyətimizi incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri, TV, radio və internet vasitəsilə öyrənirik. Cəmiyyətdə, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, milli-mədəni dəyərlərə yiyələnməsində mədəniyyətin rolu əvəzsizdir. Təbii ki, mədəniyyət ünsiyyətə, nitqə öz təsirini göstərir. İnsanın davranışı, danışiq tərz, əl-qol hərəkətləri, etikası, masa arxasında özünü aparma qaydaları onun daxili mədəniyyətinin göstəricisidir. Nitq və ünsiyyət isə insanı cəmiyyətdə tanıtdıran ən mühüm göstəricilərdən biridir. Əlbəttə ki, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı olmadan xalqlar arasındakı “dil səddini” aşmaq mümkün deyil. [38, s. 6]

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və ümumi prosesi kimi meydana çıxır. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində verbal nitq xüsusi və mühüm yer tutur. Yəni də, mədəniyyətin göstəricisi olan ünsiyyətin ekspressiv vasitələri, qeyri-verbal ünsiyyət də mühümdür, təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, intonasiya, kinesika, proksimika, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. [38, s. 7]

Mədəniyyətlərarası əlaqələrdən danışarkən, adət-ənənələrin, folklorun, musiqi janrının da rolunu qeyd etmək lazımdır. Ənənələr söz yox ki, qanun deyil. Lakin ənənələrə də qanunlar kimi, etiqad var. Qanunlar cəmiyyətin əsasını qorumağa onun fəaliyyətinə ahəng verməyə xidmət edir. Ənənələrsə inkişaf etmiş cəmiyyətin, insanlığın xoş arzu və əməllərindən, bir-birinə kömək, arxa olmaq istəklərindən yararır. Ənənələr də qanunlar kimi zaman ötdükcə yararır, vaxtı keçəndə yeniləri ilə əvəz olunur. Lakin elə ənənələr də olur ki, klassik nümunəyə dönüb yaşayır, həmişə insanların həyat tərzində özünü göstərir.

Ənənələr xalqın mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, yaşayış tərzini doğru-dürüst öyrənməyə xidmət edir. Adət-ənənələri ilə xalqın mədəniyyətinə qiymət vermək

sınanmış üsullardandır. Adət-ənənələrin qədimliyi, uzunömürlüyü mənsub olduğu xalqın yüksək mədəniyyətinə sübutdur.

Ənənələr bizə konkret mərasimlər şəklində təqdim olunur. Mərasimlər özləri də uzun və qısaömürlülüyü ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bu, şübhəsiz mərasimin konkret zaman və məkan üçün zəruriliyinə görə müəyyən edilir. Deməli, mərasim öz şəklini dəyişir, zamanın tələbinə uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma xeyir gətirir. Nəticədə qədim mərasim öz adı ilə yaşayır. Forma dəyişikliyi isə ondan istifadəni asanlaşdırır.

Qeyd etdiyimiz kimi, adət-ənənələr kulturoloji faktor olaraq dilin formalaşmasına təsir edir. Müasir ingilis dilinə nəzər yetirsək, görürük ki, qədim ingilis adət-ənənələrinin və mədəniyyətinin ingilis dili üzərində təsiri şübhəsiz ki, böyükdür. İngilis mədəniyyətinin bir qolu olan ingilis folklorunun təsiri ilə bu dildə külli miqdarda söz meydana çıxmışdır. Hətta son dövrlərdə də ingilis dilində yazıb-yaradan çox məşhur ingilis sənətkarları bilavasitə ingilis folkloruna müraciət etmiş, qədim ingilis atalar sözləri, tapmacalar və deyimləri öz əsərlərində işlətməmiş, bəziləri isə əsərlərinin mövzusunu məhz qədim ingilis nağılları, rəvayətləri, əsatir və miflərindən götürərək ingilis dilinin inkişafına öz töhvələrini vermişlər. İngilislərin gündəlik həyat tərzini, süfrə mədəniyyəti, qədim adətləri ilə bağlı bayramları və toy adətləri ilə bağlı müxtəlif mənəli sözlər dildə yaranmış, xalq kütlələri tərəfindən geniş istifadə olunmuş və ingilis dilinin leksikasında öz yerini tapmışdır. Xalqın mədəniyyətinin mühüm sahəsini ənənəvi xalq bayramları təşkil edir. Qədim tarixə malik bu bayramlar zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalsalar da, ilkin məzmun və mahiyyətini bugünədək saxlamışdır. *International Women's Day (8 mart), International Men's Day (19 noyabr, Kanada, Avstraliya, Hindistan, İngiltərədə qeyd olunur), Halloween, Christmas, April Fool's Day, Easter, və s.*

Amerika Birləşmiş Ştatlarına dünyanın hər yerindən mühacirlər, imiqrantlar axın etdikləri üçün bəzən Amerika mədəniyyətini “*melting pot*” adlandırırlar, çünki hər gələn öz mədəniyyətini, adət-ənənəsini gətirib, hər bir millət, necə deyərlər, ümumi mədəniyyətə öz “dadını” qatmışdır. Necə ki, Amerika mədəniyyətinin formalaşmasına bir çox millətlər təsir edib indi də Amerika mədəniyyəti, bayramları, adət-ənənələri qərb mədəniyyəti adı altında dünyaya yayılıb və digər ölkələrə öz təsirini göstərir. [50]

Geyim mədəniyyətini əks etdirən sözlər kulturoloji amil olaraq, digər dünya dillərində də öz əksini tapır: *Denim, sneakers, cowboy hats, boots, moccassins* və s. sözlər sırf amerikalıların adı ilə bağlıdır. Bundan başqa brendləri qeyd edə bilərik ki, onlar da dildə öz əksini tapır: *Ralph Lauren, Cabin Klein, Michael Kors, Victoria Secret* və s. amerikalıların məşhur brendləridir. [49]

Yemək - mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı işlənən sözlər də çoxluq təşkil edir. Düzdür tarix boyu Amerika mətbəxinə avropalılar və yerli amerikalılar təsir edib, indi çox asanlıqla dünya mətbəxində sırf amerika variantına xas sözləri görə bilərik: *hamburgers, hotdog, chips, cheeseburger, McChicken, fast-food, takeaways, sandwich*. [49]

Big Mac ilk dəfə 1968-ci ildə Pensilvaniya ştatında hazırlanan böyük hamburqer növüdür. *Pizza* - italyan imiqrantının Meksika və Amerika Birləşmiş Ştatında hazırladığı salat növüdür. *Pizza* – məşhur italyan mətbəxinə məxsus olsa da, XX əsrin əvvəllərindən Amerikalılar onu çox xoşladığı üçün “*Pizza Hut*” restoranlar şəbəkəsi açmağa başladılar ki, bu da bütün dünyaya yayıldı.

Hər bir xalqın mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan milli geyimlər, kulinariya, bayramlar, gündəlik həyat tərzini və s. də mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyətə daxil olan yeniliklər isə dildə yeni sözlərin istifadəsinə və bununla da dilin zənginləşməsinə səbəb olur.

Yuxarıda sırf amerika mədəniyyətinə xas olan sözlərin ingilis dilində ifadəsinə nümunələr gətirdik. Lakin ingilis dilinə amerika mədəniyyəti ilə yanaşı, avropa mədəniyyətinin – fransız, ispan, italyan sözlərinin də öz təsiri var.

Avropa mətbəxinə və geyim tərzini nümunələrinə aid dilə gəlmiş yeniliklərə bunlar misal ola bilər:

çips (chips), çizburqer (cheeseburger), qril (grill), kruassan (croissant), tiramisu (tiramisu), julyen (julienne), puding (pudding), kokteyl (cocktail), kapuçino (cappuccino), şeyk (shake), steyk (steak), trüfel (truffle), barmen (barman), spaqetti (spaghetti), brendi (brandy), bandana (bandana), klaç (clutch), manto (manteau), brici (breeches), ponço (poncho), korset (korset), topik (top), beret (beret) və s.

Mədəniyyətin mühüm bir sahəsini ənənəvi xalq bayramları təşkil edir. Qədim tarixə malik bu bayramlar zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalsalar da, ilkin məzmun və mahiyyətini, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilər. Təbiət hadisələri, təsərrüfat məişətindən doğan, yüksək bədii estetik və emosional xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müxtəlif bayramlar xalqın həyatında mühüm yer tutur və dilinin rəngarəngləşməsində öz mühüm rolunu oynayır. [4, s. 141]

İllər ötdükcə ənənələr, mərasimlər daha da möhkəmlənir, yeni məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə zaman adlı sınağın sədlərini aşmış müasir dövrə gəlib çıxır. Forma etibarilə dəyişsə də qədim adət-ənənələr məzmun etibarilə demək olar ki, fərqlənmir və bu adət-ənənələr, bayramlarla bağlı yaranan sözlər, istifadə olunan ifadələr, fikirlər xalqın kulturologiyasının daşıyıcısı olaraq nəsildən-nəsilə ötürülür. Bayramlar, adət-ənənələr də, həm də, bir növ insan üçün yaddaş rolunu oynayır. Xalqın tarixinin, mədəniyyətinin təkrar-təkrar vərəqlənməsi, möhkəmlənməsi və xüsusən də dilinin inkişafına təsirində kulturoloji faktorlardan adət-ənənələrin, mərasimlərin, bayramların rolu əvəzsizdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, mədəniyyətin dilə təsirindən bəhs edərkən, mədəniyyətlərarası əlaqələrdə folklorun və musiqi janrının da rolunu vurğulamaq lazımdır. Sosial-kulturoloji amillər olaraq, ingilis dilinin zənginləşməsində bu faktorların da rolu əvəzsizdir.

Folklor – xalq bədii sənəti, folklor – əməkçi xalqın bədii, yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsuludur (şifahi ədəbiyyat, musiqi, teatr, təsviri, demokrativ-tətbiqi sənət, memarlıq və rəqs). Xalq yaradıcılığında zəhmət adamlarının dünyagörüşü, ideyaları, arzu və istəkləri, sosial-haqsızlıq, zülm və istismar əleyhinə etirazı, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi əksini tapmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı dilin təşəkkülü prosesində yaranmışdır. Əgər əvvəllər insanlar arasında dini və mifoloji təsəvvürlər çox zəngin idisə, sonralardan şifahi xalq ədəbiyyatı folklor inkişaf edir və onun nəticəsində dil zənginləşirdi. Cəmiyyətdəki sosial təbəqələşmə prosesində müxtəlif ictimai qrup və zümrələrin mənafeyini ifadə edən şifahi söz sənətinin ayrı-ayrı növ, janr və formaları yaranmışdır. Əməkçi xalq kütlələrinin onun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Kollektiv yaradıcılıqla bağlılığı şifahi xalq ədəbiyyatı mətnlərinin çoxvariantlılığına səbəb olmuşdur. Folklor mətnlərinin sabitliyi yalnız bədii dəyəri ilə deyil, həm də onların əsas yaradıcısı hesab olunan xalqın həyat tərzi, dünya baxışı və estetik zövqündəki dəyişikliyin çox ləng getməsi ilə izah edilir. Şifahi söz sənəti kollektiv yaradıcılıq məhsulu olsa da, onun ayrı-ayrı nümunələri ilk dəfə konkret şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur.

Folklor adətlər, inanclar, vərdişlər, davranışlar, həyat təcrübəsi, əyləncə, dərd-kədər, ənənələr, hal-vəziyyətlər, sevinclər toplusu olub şifahi şəkildə insan qrupları və cəmiyyətlər tərəfindən nəsildən-nəsilə miqlər, əfsanələr, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, şerlər, mahnılar və başqa təsvir vasitələri ilə keçir. Bundan başqa nitq hər hansı bir cəmiyyətin, ölkənin, ərazini ilkin və produktiv dil bacarığı olaraq həmin əraziyə, ölkəyə aid insanların bilik və bacarıqlarından,

təcrübələrindən ibarət olub onların daşıyıcısıdır və ötürücü funksiyanı yerinə yetirir.
[27]

Sosial alimlər dili həmişə cəmiyyətin, ictimai həyatın qaçılmaz amili olaraq qeyd etmişlər və onların fikrincə mədəniyyət kodlaşma, təsnifat və qazanılmış təcrübədən ötürücü rolunu oynayır. Yəni onların fikrincə, əsas aparıcı faktor dildir.
[33]

Bundan başqa, Malinovski qeyd edir ki, hər hansı bir dildən götürülmüş adi bir sözün həmin dildə öz mədəni yerini, işlənmə məqsədini və nə səbəblə dilə gətirildiyini göstərmək mümkün deyilsə, həm söz anlaşılmaz olur. O, iddia edir ki, dil mahiyyətə mədəniyyətin, qəbilə həyatının, insanların adət-ənənəsinin reallığıdır və bu fikirlər bu kontekstə geniş şəkildə istinad edilmədən izah edilə bilməz. [38; 306]

Bunun üçün də folklor dili, dilə təzahür edən ənənəvi linqvokulturoloji amilləri, onların hansı adət-ənənənin daşıyıcıları olduqlarını və necə dildə öz əksini tapdığını izah edən, təqdim edən mənbə toplusudur. Belə ki, məsələn, “Homer” cəmiyyəti, “Beowulf” əsərinin dilində öz əksini tapan cəmiyyəti, “Beder Meye” hekayəsində öz əksini tapan cəmiyyəti o dövrdə yaşamasaq da təsvir edə bilirik.
[35]

Folklor sözü termin olaraq ilk dəfə 1846-cı ildə İngiltərədə təqdim edilib. Bəzi alimlər folkloru verbal və non-verbal olmaqla iki yerə ayırırlar. Verbal folklor və ya şifahi ədəbiyyat olaraq – nağılları, əfsanələri, dramları, mifləri, folklor musiqilərini, tapmacaları, atalar sözlərini, deyimləri, məsəlləri göstərirdilər. Non-verbal folklor nümunələrinə isə qədim memarlıq abidələrini, xalq incəsənəti və sənətkarlığı, rəqsi, musiqini, adətləri, ritual və inancları aid edirdilər. Mahnı, hekayə, adət-ənənə, inanclar folklorla çevrilmək üçün “folklorizasiya” prosesi keçməli, cəmiyyət tərəfindən öz qəbul və təsdiqini tapmalıydı. Bu “filitrasiya” (süzülmə, ələnmə) prosesində həmin söz, mahnı, adət, şer və s. ya sıradan çıxırdı,

qəbul olunmurdu, ya da xalqın mədəni irsinə çevrilirdi. Bu proses ümumxalq tərəfindən qəbul olunub yaradıldığı üçün onun müəllifi yoxdur və buna görə də bir mahnı bəzən müxtəlif versiyalarla ifa olunur, rəvayət fərqli şəkildə danışılır və hətta pasxa yumurtaları da müxtəlif dizaynla bəzədilir.

Etnik folklor ənənələri Torontonun “Caravan”ı kimi, Winnipeg’in “Folklorama”sı kimi, Edmontonun “İrs” (Heritage Festival) festivalı kimi illustrasiya olunmuş hadisələrdir. Bu cür folklor manifestləri, nümayişləri müasir dövrə də gəlib çıxır. Məs: Winnipeg Folk Festival ildönümü kimi. Təlim keçmiş folklorşünaslar Şimali Amerikadakı “Superman” obrazını klassik mifologiya olan “qanadlı Allahların” davamı kimi görürlər. Folklor müasir ehtiyacları ödəmək üçün keçmişdəki elementləri seçmək və yenilərinin də yaradılmasıyla keçmişlə gələcək (köhnə ilə yeni) arasında körpü rolunu oynayır. [46]

Bir çox oxşar ingilis və başqa xalqların folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da var: Məlikməmməd, Göyçək Fatma. Bununla, insanlar xeyirin şər üzərindəki qələbəsinə inanır, insanlardan və real qəhrəmanlardan əlavə gözəgörünən və gözəgörünməz sehrli qüvvələrin olduğunu göstərirdilər.

Zarafatlar, lətifələr və silsilə nağıllar toplusu ilə yanaşı, ənənəvi folklorla, kənd təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq kimi ənənəvi peşələrlə məşğul olan insanların həyat tərzini və təcrübələrini əks etdirən bir çox yerli rəvayətlər də daxildir. Onların da ümumi mövzularına bunlar daxildir.

hidden treasures - gizli xəzinələr

will-o'-the-wisps - ruhlar məkanı

flying canoes - uçan konoelər

werewolves - canavar adamlar

sorcerors - cadugərlər

encounters - şeytan ilə işbirliyi edənlər. [45]

Geniş yayılmış lirik folklor janrlarından birini də xalq mahnıları təşkil edir. Bunlar konkret musiqi motivinə bağlı olan müxtəlif formalı poetik mətnlərdir. Musiqi sənətinin ayrılmaz və önəmli hissəsini qədim ənənələrə, dərin məzmununa, bədii kamilliyə, zəngin janr çeşidliyinə malik olan musiqi folkloru təşkil edir. Musiqi folkloru xalqın tarixini, həyatını, istək və arzularını ifadə etmiş, adət və ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Musiqi folklorunun ən qədim sahəsi olan mahnılar mövzu rəngarəngliyi ilə seçilmiş insanların əmək fəaliyyətini müşayət etmiş, məişəti ilə bağlı olmuş, müəyyən tarixi dövrlərdə xalq mübarizəyə səsləmişdir. [4, s. 791]

Mahnı yaradıcılığının məzmun, musiqi düzümü baxımından zəngin və rəngarəng hissəsini lirik mahnılar təşkil edir. Onlarda xalqın gündəlik həyatı, hiss-həyəcanları, ailə münasibətləri öz əksini tapmışdır. [4, s. 792]

Musiqi (yunanca, musice - muzaların sənəti) gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insan psixikasına aktiv təsir göstərən mədəniyyət və incəsənət növüdür. İnsanların emosional vəziyyətinin konkret və inandırıcı ifadəsinə nail olan bu sənət bəşəriyyət tarixində böyük ictimai, tərbiyəvi rol oynamışdır. Musiqinin söz, hərəkət və s. ilə sintez təşkil etməsi onun imkanlarının genişləndirməsinə səbəb olur. Musiqidə təbiət lövhələrinə, insan portretlərinə, müəyyən dövrlərdə müxtəlif ölkələrin ictimai təbəqələrinin həyatını əks etdirən səhnələrə rast gəlinir. Musiqi həmçinin dövrün emosional koloritini, ritmini, tempini, ümumbəşəri ideyaları ifadə edir. Sabit musiqi forması musiqi məzmunun dəyişkənliyi ilə ziddiyyət təşkil edir. Qarşılıqlı əlaqə və vəhdət çərçivəsində meydana çıxan bu dialektik ziddiyyət konkret musiqi əsərinin yaranma prosesində hər dəfə özünəməxsus şəkildə həllini tapır. Ayrı-ayrı musiqi mədəniyyətlərində forma ilə məzmunun sabitlik və dəyişkənlik nisbəti həmişə müxtəlif olur. Ənənəvi şifahi xalq musiqisində (bütün xalqların folkloru, professional Şərq musiqisi). Bu musiqiyə xas improvizasiya prinsipi və forma sərbəst şəkildə saxlanılır.

Müxtəlif xalqların hər dövrdə özünün musiqi “dili”, yəni sabit intonasiya kompleksləri və onlardan istifadə normaları olur.

Dinləyicinin musiqini dərk etməsi onun mənəvi tələbatı və marağından, ideyalarından, bədii təxəyyül səciyyəsiindən, dinləyicilik təcrübəsindən, eləcə də əsərin keyfiyyətindən asılıdır. Bütün bunlar isə ictimai mühitlə əlaqədar formalaşır. Cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinə bir-birilə sıx bağlı olan bu üç mərhələ ilə yanaşı musiqi təbliğatı, elmi tədqiqat, musiqi kadrlarının hazırlanması və s. daxildir. İnkişaf etmiş musiqi mədəniyyətində musiqi yaradıcılığının müxtəlif növləri məzmununa (lirik, epik, drammatik və s.), ifaçılıq istiqaməti (sosial, instrumental və s.), incəsənətin digər növləri ilə sintez təşkil etməsinə (teatr musiqisi, proqramlı musiqi), həyat funksiyası (tətbiqi, qeyri-tətbiqi), səslənmə şəraiti (tamaşa, konsert, kütləvi məişət, mərasim musiqisi), kompozisiya tipi (bir hissəli və silsilə janrlar), musiqi dili, üslub (tarixi, milli, fərdi) əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. [6, s. 97]

Böyük Britaniya musiqinin mənbəyi kelt qəbilələrinin musiqi mədəniyyətindən başlanır. Qədim şifahi xalq mahnı ənənələri bəstələrin yaradıcılığında təmsil olunurdu. İngiltərədə xristianlıq yayıldıqdan sonra (VII əsrin 2-ci yarısı) xalq musiqisi və dini musiqi əsasında professional musiqi inkişaf etməyə başladı. Böyük Britaniya xalq musiqisi çoxsəslidir. XIII əsrdən ilk çoxsəslə mahnı məcmuəsi, XIV əsrin sonu XV əsrin birinci yarısında C.Dansteyblin rəhbərliyi ilə polifoniyaçılar məktəbi yarandı. XVI əsrin sonundan instrumental musiqi geniş yayıldı. Bəstəkarlardan U.Berd, C.Bull, O.Gibbrons, C.Blou Vörcinel (kiçik klavesin) üçün musiqi, madriqal, dini məzmunlu əsərlər bəstələdilər. XVII əsrin sonunda H.Persell ilk milli opera yaratdı. [Didona və Eney, 1689]

XVIII-XIX əsrlərdə Böyük Britaniyada yaşamış əcnəbi musiqiçilərdən K.F.Hendel, I.U.Bax, Y.Haydi və başqalarının ingilis musiqi mədəniyyətinin inkişafında xidməti olmuşdur. 1728-ci ildə tamaşaya qoyulmuş “Dilənçilər operası”

(mətni C.Geyin, musiqisi C.Penuşundur) xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır. XIX əsrin sonundan C.Perri və C.Standordun başçılığı ilə musiqidə milli intibah başlandı. Yeni ingilis məktəbinin görkəmli nümayəndələri – bəstəkarlardan E.Elqar, R.Boan Uilyams, A.Baks, A.Bliss, A.Buş və başqaları məşhurdurlar. XX əsrin görkəmli bəstəkarlarından olan B.Brittenin yaradıcılığı Böyük Britaniya musiqi mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox müasir gənc ingilis bəstəkarlarının yaradıcılığında müxtəlif avanqardist cərəyanlara meyl güclüdür. XX əsrin 60-cı illərində xarakterik melodiyları (zənci cazı və bluzun uyarlığı əsasında) ifadə edən vokal instrumental kvartet – “Beatles” populyar idi. XX əsrin Böyük Britaniya musiqiçiləri – dirijorlardan C.Barbirolli, T.Biçem, A.S.Voult, H.Vud, R.Kempe, M.Sarcent, pianoçulardan F.Laond, C.Mur, C.Oqdon, musiqişünaslardan E.Blom, E.Nyumen və başqaları məşhurdur. Müasir Böyük Britaniyada həvəskar xorlar, nəfəs alətləri, arkestrləri geniş yayılmışdır. [5, s. 279]

Xalq musiqisinə isə vokal və instrumental xalq musiqi yaradıcılığı daxildir. Xalq musiqisi də folklorun digər formaları kimi insanın əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Musiqi əsəri bir neçə nəslin yaradıcılığı nəticəsində yeni bədii boyalarla zənginləşərək təkmilləşir. Xalq musiqi yaradıcılığının müxtəlif janr və formaları var, bunlardan mahnı ən geniş yayılmış növlərindəndir. Musiqi folklorunun ən yaxşı nümunələrinin populyarlaşdırın çoxlu kollektiv mövcuddur, bədii özfəaliyyətin inkişafına hərtərəfli kömək göstərir.

Xalq rəqsi xalq musiqisi ilə sıx bağlıdır. Qədim zamanlardan rəqslər bayram şənliklərinin və mərasimlərinin ayrılmaz hissəsi olmuş, bu rəqslərdə, həmçinin ov və hərbi motivlər də öz əksini tapmışdır. Xalq rəqslərinin əksəri əmək prosesində yaranmışdır. Rəqslər məişətdə çox zaman xalq musiqi alətləri ilə müşayət olunur. Xalq rəqslərinin ifasında milli geyimlər əhəmiyyətli rol oynayır. Rəqslərin məzmunu və xarakteri hər xalqın tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə uğrayır. [7, s. 27]

İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta avropa mədəniyyətinə də və dilinə də siraət etmişdir. “Black English” caz musiqisi ilə xüsusi sözlər yaratmış və dilə gətirmişdir ki, bu sözlər də ingilis dilinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir:

swing - caz musiqisi stili

licorice - klarnet

slush pump - trombot

blowing - hər hansı bir musiqi alətində çalma

fake - improvizə etmək

gutbucket=barrelhouse - caz musiqisinin ilk stilləri

Gördüyüm kimi, mədəniyyətlərarası əlaqələr, adət-ənənələr, bayramlar, mərasimlər, folklor, musiqi sosial-kulturoloji amillər olaraq ingilis dilinin söz ehtiyatının zənginləşməsində önəmli rol oynayır.

2.2. Siyasi – iqtisadi amillərin ingilis dilinin zənginləşməsi prosesindəki rolu

Biz bu yarımfəsildə dil və siyasətin, dil və iqtisadiyyatın ingilis dilinə təsirindən bəhs edəcəyik. Ümumiyyətlə, müasir çoxmillətli bir cəmiyyətdə dilin vəziyyətini araşdırmaq həm çətin, həm də əhəmiyyətlidir. Dil siyasəti və situasiyasının başlıca meyillərini üzə çıxarmaq, onun təsir etdiyi amilləri müəyyənləşdirmək tədqiqatçıdan dərin bilik və xüsusi maraq kəsb edir. Ölkəmiz də dil siyasətinə xüsusi diqqət yetirir. Milli kimlik və hər bir azərbaycanlının təbiəti

Azərbaycançılığa, milli xarakter və dünyagörüşü ilə əlaqəli formalaşmışdır. Bu amil də dil siyasətinə əsaslanır. «Hər kəs ünsiyyət, tərbiyə, təhsil və yaradıcılıq dilini sərbəst doğma ana dilində istifadə etmək hüququna malikdir» Bu dil hüquqları dil situasiyası şəraitində ölkəmizdə həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun. Dilin qorunması və inkişafı haqqında ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Belə bir inkişaf dilimizin fəaliyyətini təmin etsin. Bu baxımdan dil siyasəti forması bərabər imkanlar prinsipləri, dili və kommunikativ enerji resurslarının potensialını təşkil edən bütün komponentlərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait yaradır. [43]

Müasir dil siyasətinin bir xüsusiyyəti müasir cəmiyyəti yeni reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün etnik dil və mədəniyyətləri də qorumağa imkan və şərait yaratmasıdır. Dünyada gedən inteqrasiya prosesləri bu baxımdan nəzərə alınmalıdır.

Müxtəlif lüğətlərin elektron versiyasının hazırlanması qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yad təsirlərə müqavimət göstərməsində həlledici qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər. Sosial inkişaf, zamanın dəyişdirilməsinə uyğun olaraq ictimai-siyasi dəyişikliklər vəziyyətə də öz təsirini göstərir.

Dilin vəziyyətini qorumaq üçün görülən tədbirlər kimi müəyyən edilir ki, dil siyasəti səlahiyyətləri daxilində müxtəlif kommunikativ məqsədlər həyata keçirilir. Çoxmillətli cəmiyyətdə yalnız dil siyasətinin xeyrinə işlər görülür. Müasir dil siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri müasir cəmiyyətin yeni reallıqlarına uyğunlaşmaqdır. Etnik dil və mədəniyyətləri qorumaq da qarşıda duran məsələlərdəndir. Bu baxımdan dünyada gedən inteqrasiya prosesləri nəzərə alınır, ölkədə gənc nəslin dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün ehtiyac olan işlər görülür.

Dilin hüquqi, sosial-iqtisadi və mədəni statusu genişləndikcə o, ictimai funksiyaları da uğurla həyata keçirir. (iş, media, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrdə istifadə)

Avropa ölkələrində dilin vəziyyəti nəzərə alınsa, bizdə dil müxtəlifliyi mürəkkəb bir şəraitdədir. Bu gün qloballaşan dünyada təhsil kontekstində dominant (əlavə) dil müəyyən olunur.[43]

Dil siyasəti və dil situasiyası sosiolinqvistika elminin mərkəzi sistemtörədici anlayışlarıdır. Bu siyasətin əhatəli ictimai-siyasi fəaliyyət məzmunu cəmiyyətin dil həyatının inkişafı proseslərinə şüurlu, məqsədyönlü təsir göstərməyin yalnız elə xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir ki, onlar dövlət fəaliyyəti ilə əlaqədardır və qanun qüvvəsinə malikdir; ona görə ki, siyasət idarəçilikdə, hakimiyyətdə, qanunçuluqda çıxış edir.

Dil situasiyası həyatın, varlığın formasıdır. Ərazi-sosial münasibətlər və funksional əlaqələr; coğrafi-regional yaxud siyasi-administrativ əlamətlər dil situasiyasının aparıcı əlamətlərindəndir. Dil situasiyasının dəyişkən xarakteri bu cəhətlərlə izah oluna bilər.

Dil situasiyası deyəndə müəyyən siyasi-inzibati qurum, yaxud coğrafi ərazi hüdudu çərçivəsində bir və ya bir neçə dilin funksional, habelə sosial təsirlərindən ibarət mövcudluq formasının toplusu nəzərdə tutulur.

Sosiolinqvistik baxımdan cəmiyyətdə milli nifrət konseptinin (təsəvvürünün) meydana gəlməsi bilinqvizmlə bağlı deyil, dil situasiyasının dəyişməsindən irəli gəlir. Deyildiyi kimi, dil situasiyası müəyyən zaman daxilində dəyişə bilər, bu zaman ana dili öz dominantlığını yerli dilə ötürür. Bu isə dil daşıyıcılarına təkə linqvistik baxımdan deyil, kommunikasiya prosesində funksional və psixoloji nöqteyi-nəzərdən də təsirsiz qalmır. [44]

Bir çox müəlliflər, məsələn, N. Xomski və Q.Orvel dil və siyasət məsələlərindən danışarkən siyasətin dili korladığını, siyasət sahəsində dildən istifadə zamanı fikirlərin maskalanmış halda kütləyə təqdim edildiyini qeyd edirlər. Bu fikirlərdə müəyyən qədər həqiqət olsa da siyasət sahəsində dil çox məsuliyyətli funksiya yerinə yetirir. Tam dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda, siyasi

məqsədlərlə qurulan cümlələrin daha dolğun olduğu, daha dərin mənalar kəsb etdiyi və bununla da, sözün əsl mənasında, dünyanın idarə edilməsində mühüm rol oynadığını əminliklə demək olar.

Məsələn, çox da dərinə getmədən Amerikanın əvvəlki prezidenti B. Obamanın Qahirə Universitetindəki çıxışına (4 iyun 2009) nəzər salaq:

“And since our founding, American Muslims have enriched the United States. They have fought in our wars, served in government, stood for civil rights, started businesses, taught at our universities, excelled in our sports arenas, won Nobel prizes, built our tallest building, and lit the Olympic torch. And... the first Muslim-American was recently elected to Congress...”

Bu cümlələrə nəzər saldıqda görürük ki, konkret adlar çəkilmir, amma onların fəaliyyət dairələri sıralanır. Yalnız bu sahə ilə maraqlanan insanlar başa düşürlər ki, Nobel mükafatı almış Amerikalı müsəlman dedikdə o, misirli amerikan vətəndaşı – kimyaçı Əhməd Zeveyli (Ahmed Zewail); hündür bina inşa edən mühəndis dedikdə o, banqladeşli amerika vətəndaşı Fazlur Rəhman Xanı (Fazlur Rahman Khan), olimpiya məşəlini yandıran dedikdə məşhur idmançı Məhəmməd Əlini (Muhammad Ali), ilk müsəlman kongresmen dedikdə isə Keys Ellisonu (Keith Ellison) nəzərdə tuturdu. Göründüyü kimi, bir cümlə daxilində bir neçə fikri bildirmək, onlara işarə edərək daha dərin mənalar ifadə etmək mümkündür. Məhz bu xüsusiyyətinə görə dili siyasi mübarizə meydanı adlandırırlar.

Həmçinin, ingilis dilində siyasi amillərin təsiri altında həm yeni sözlər yaranmış, həm də mövcud sözlər yeni mənalar kəsb etmişdir. Məsələn: yeni mənə əldə edən sözlər – *summit* (1. zirvə, 2. toplantı), *egg* (1. yumurta, 2. təyyarə bombası); yeni yaranmış sözlər *biodefense* (bioloji silahlardan müdafiə), *e-voting* (elektron səsvermə), *islamophobia* (islamdan qorxma), *radar* (Radio Detection and Ranging), *westernization* (qərb ölkələrinə yönümlülük) və s.

Dilin zənginləşməsinə təsir edən siyasi amillərdən danışarkən dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi prosesləri unutmaz, çünki onlar mütləq dildə öz əksini tapır: *prezident (MK-nin I katibi), Milli Məclisin spikeri və vitse-spikeri, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil- Ombudsman, Müəllif hüquqları Agentliyi, Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi, Avrointegrasiya Milli İctimai Komitəsi, Polis Akademiyası, litsey və kolleclər, bələdiyyə sistemi, atəşkəs rejimi, vasitəçilik missiyası, monitoring, brifinq, sammit, tolerantlıq, şəffaflıq, separatçılıq, anti-terrorizm koalisiyası, narkotrafik və s.*

Qloballaşma dövründə millətlərarası münasibətlərdə etnodil prosesləri, çoxdilli, polietnik cəmiyyətlərdə dövlət dili siyasəti sosial fəlsəfənin ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Müasir millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin gərginliyinin artdığı, dünyada münaqişələrin genişləndiyi bir şəraitdə milli dil siyasətinin reallaşması dövrün nəzəri və aktual problemi kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Azərbaycan cəmiyyətinin sabitliyinin gücləndirilməsi dil, mədəni və konfessional münasibətlərinin daxili integrasiyasının möhkəmləndirilməsi qarşıda əsas məsələ olaraq durur. Uğurlu dövlət dili siyasəti milli münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, həm də ölkədə yaşayan bütün xalqların, etnos və etnik qrupların qarşılıqlı anlaşmasına, cəmiyyətdə demokratiyanın, tolerantlığın inkişafına, bütün dillərin qorunub saxlanmasına səbəb olur. Dil siyasətinə “ideoloji və sosioloji prinsiplərin ümumiləşmiş ifadəsi, müəyyən ideologiya əsasında dövlətin dilin funksiyasına və inkişafına nəzəri-praktiki münasibəti” kimi baxan Afaq Rüstəmov yazır: “Dil siyasəti hər bir xalqın milli siyasətinin tərkib hissəsidir. Dil siyasətinin çoxmillətli və mono-millətli dövlətlərdə özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır”. [15, s. 163]

Çoxmillətli Azərbaycanda dövlət dil siyasəti spesifikliyi ilə fərqlənir. Problemin aktuallığı ondadır ki, Azərbaycan dili dövlət dili kimi ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların ünsiyyət vasitəsi olmaqla

yanaşı, onların hər birinin dillərinin və mədəniyyətlərinin sərbəst inkişafını təmin edir, dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqları qorunur, dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrin yerinə yetirilməsi təmin olunur, bərabərhüquqlu insanların yaşadıkları, millətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin formalaşdığı demokratik, sivilizasiyalı, humanist, ədalətli, tolerant, multikultural cəmiyyət daha da inkişaf etdirilir.

Müstəqillik əldə ediləndə Azərbaycan dili nə qədər inkişaf etsə də həqiqi dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Milli dövlətçiliyin inkişafı dövlət dilinə də təsir edir, onu ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən güclü siyasət dilinə çevirir. Bu gün milli-etnik varlığımızın ayrılmaz atributu olan Azərbaycan dili “adi ünsiyyət vasitəsindən elm və siyasət dilinə, dövlət dilinə çevrilmiş kamil bir dildir”. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dilini milli varlığımızın əsas integrativ amili ... hesab edirdi».[9, s. 28]

Elmi ədəbiyyatda milli dil və dövlət dili məsələsinə münasibətdə birmənalı yekdil fikir yoxdur. Ərazi və sosial fərqlərə malik nitq formalarının toplusu, avtohton əhalinin, etnik birliyin ana dili, bütün millətlərə aydın olan ümumi ədəbi dil və s. ilə səciyyələndirilən milli dil “hər bir millət və xalqın tək-cə ünsiyyət vasitəsi deyil, onların mənəvi, bədii ənənələrinin, biliklərinin, elmi dəyərlərinin, mədəniyyətlərinin daşıyıcısı, etnos üzvlərinə öz vəhdətini dərk etməyə imkan verən milli mövcudluğun simvolu” [19, s. 5] kimi qiymətləndirilir. M. Cəfərquliyev dilə millətlərin və xalqların özünün mövcudluğunun əsas həlledici əlamətlərindən biri olaraq baxır və haqlı olaraq yazır: «Milli dil problemi cəmiyyətin, dövlətin, millətin və xalqın həyati fəaliyyətinin bütün əsas tərəflərini əhatə edir. Milli mədəniyyətlər və onların daşıyıcıları olan milli dillər nadir hadisədir və digər qarantlarla (siyasi, ideoloji, iqtisadi və mənəvi və s.) yanaşı, hər cür ayrı-seçkiliyə və hörmətsizliyə son qoyan hüquqi tədbirlərlə təmin olunmalıdır».[19, s. 5-6]

Buna görə də uğurlu dövlət siyasəti yürüdən Azərbaycan etnik dillərin bərabər hüquqlu inkişafını, dil mədəniyyətinin daha da yüksəlməsini, bütün vətəndaşların dil hüquqlarına hörmət edilməsini, bütün xalqların və milli azlıqların qarşılıqlı anlaşmasını və mənəvi zənginləşməsini, onlar arasında həmrəylik və dostluğun möhkəmlənməsini, demokratik dəyərlərin reallaşmasını təmin edir. Tədqiqatçılar dövlət dilinin statusu məsələləri ilə bağlı problemlərin həllində olduqca ehtiyatlı mövqə tutulmasını tövsiyə edirlər: “Bu problemin həlli zamanı heç bir vəchlə milli fərqi aradan götürülməsi, yaxud hər hansı bir xalqın (böyük və ya kiçik) milli dilinin sıxışdırılması mövqeyindən çıxış edilməməlidir. Əksinə bütün dillərin həmrəyliyi, tam mənada bərabərliyi, bütün xalqların milli tarix və mədəniyyətlərinə hörmət əsasında qurulmalıdır”. [16, s. 21-22]

Dil və iqtisadiyyat əlaqələri də dilin zənginləşməsində önəmli rol oynayır. İqtisadi artımın ən mühüm sahələrində biri şübhəsiz ki, ölkənin sahib olduğu kapital imkanlarıdır. Ənənəvi iqtisadi ədəbiyyatda inkişafdan geri qalmış ölkələrdə bu geriliyin əsas səbəbi olaraq fiziki kapital imkanlarının çatışmazlığı üzərində durulmuşdur. Çünki ümumiyyətlə kapital dedikdə, ilkin olaraq, istehsalda birbaşa istifadə olunan maşın, dəzgah, təhcizat və s. ilə pul kimi dəyərlər nəzərdə tutulur. Amma müasir iqtisadi yanaşmalarda yaxşı hazırlanmış savadlı kadr, insan kapitalı, istehsalatda sadəcə səmərəliliyin artmasına gətirib çıxaran bir amil olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda yeni istehsal metodlarının, texnoloji kəşflərin ortaya çıxmasının əsas təkanverici qüvvəsi olaraq ələ alınır. [13, s. 6]

Bu baxımdan da dilin rolu, onun iqtisadiyyatın inkişafına və təkmilləşməsinə təsiri əvəzsiz fakt olaraq qalır. Dil iqtisadiyyata, onun inkişafına təkan verdiyi kimi, iqtisadi sahənin də inkişafı dilə öz tövhəsini verir. Dilin zənginləşməsi yollarından biri də iqtisadi terminlər və gündən –günə dəyişən, inkişaf edən iqtisadiyyatla bağlı yaranan yeni sözlərin dilə keçməsidir.

Dil iqtisadiyyatı gəlir və ticarətdə dil bacarıqlarının təsiri, dil planlaşdırma variantlarının xərcləri və üstünlükləri, azlıqların dillərinin qorunması və s. kimi bir sıra mövzular üzrə inkişaf edən bir sahədir, ümumiyyətlə, dil iqtisadiyyatı dil siyasətinin təhlili ilə bağlıdır.

"Dil və iqtisadiyyat" kitabında Alman sosiolinqvisti Florian Coulmas "dilin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin bir çox yollarını, iqtisadi inkişafın dillərin ortaya çıxmasına, genişlənməsinə və ya azalmasına təsir göstərdiyini, dil şəraitinin necə asanlaşdırdığını və ya qarşısını ala biləcəyini müzakirə edir. Həmin əsərdə göstərilir ki, iqtisadi proses, necə bir çox dillilik və sosial zənginlik necə bir-birinə bağlıdır, necə və nə üçün dil və pul müasir cəmiyyətlərdə oxşar funksiyaları yerinə yetirir, niyə standart bir dilin mövcudluğu iqtisadi üstünlükdür, çoxdilli cəmiyyətlərdə dillərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi iqtisadi bərabərsizliyə səbəb olur; Florian Coulmas, dilin iqtisadi baxımdan necə qiymətləndirildiyini, dilin daxili iqtisadiyyata və xarici iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmasına necə təsir etdiyini vurğulayır. O, dilin özünün bir iş mühiti və bəzən ticarət üçün maneə olduğunu göstərir.

Florian Coulmas dil və iqtisadiyyatda hökumət və biznesin dil ilə bağlı xərclərini müzakirə edir. Həmin kitabda dilin bir məhsul kimi rolu müzakirə olunur, çünki dillər iqtisadi sistemlər kimi davranır. Buna görə sosial-iqtisadi ekologiya müəyyən dillər üçün əlverişlidir. Dillərin yayılması iqtisadi şəraitdə əsaslı şəkildə dayanır. Dil simvolik güc ifadəsi ola bilər. Lakin dünyanın linqvistik xəritəsindəki dəyişikliklər bunların da dünyada iqtisadi inkişaflarla bağlı olan güclü olduğunu göstərir. Linqvistik bazarda müəyyən bir dilin iqtisadi dəyərini təyin etmək, onu bir dil ilə bağlı imtiyaz və güclə təmin etmək deməkdir. Dünyanın bir çox dil icmaları bu siyasəti dil öyrənmə investisiyalarında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdan narahatdır və linqvistik ədalətə bərabər kimi və linqvistik rejimlər bəzən çox ədalətsizdir. [52]

Ümumiyyətlə, dil hərfi mənada ən yaxşı kapital sərmayəsidir, çünki dil texnologiyası texnologiyaların ən vacibi və ən üstünüdür. Hal-hazırda bütün dünya iqtisadiyyatı mənzərəsinə nəzər salanda görmək olur ki, rəqabət üstünlüyü, rifah və güc qabiliyyətinə görə ingilis dili dominantlıq edir. Bu baxımdan da iqtisadi sahənin inkişafı ilə ingilis dilində yaranmış bir çox yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn:

Capex – capital expenditures – kapital xərcləri

Cash call – ödəniş tələbnaməsi

Forex – foreign exchange – xarici mübadilə

Impex – import-export

Offtake agreement – göndərmə haqqında saziş

Opex – operational expenditures - əməliyyat xərcləri

Shut down – fabriklə/zavodların, quyuların bağlanması

Take in kind – məhsulu naturalda götürmək

Turn key agreement – açarlı təhvil sazişi və s.

İqtisadi amillərin təsiri altında azərbaycan dilinə bir sıra yeni sözlər artmış, bəzi kənar qalmış sözlər isə təkrar istifadəyə dönmüşdür. Dövrü mətbuata nəzər salmaqla belə sözləri müşahidə etmək olar :

1. Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında xarici *investorlar* da maraqlıdır.
2. Bu, büdcə *transferlərinin konvertasiyasının* başa çatdırılması zəruriliyi ilə bağlı olub.
3. Azərbaycan Mərkəzi bankının *qısamüddətli notlarının* yerləşdirilməsi üzrə hərrac keçiriləcək.
4. Artıq layihə çərçivəsində virtual satış mərkəzi – www.vsm.az saytı yaradılıb.
5. Azərbaycan manatının *real effektiv məzənnəsi* bahalaşib.

6. Qeyd edək ki, tədbir çərçivəsində alternativ maliyyələşmə yolları, BFb-nin yeni *listinqi, investisiyaların prioritetləri*, yerli və beynəlxalq təcrübə, *market-meykerlik və anderreyting* mövzularında təqdimatlar keçirilib.

Dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynayan siyasi amillər dünyada baş verən siyasi proseslər vasitəsilə dilə təsir edir, çünki siyasət dil vasitəsilə hazırlanır, dilin vasitəsilə də həyata keçirilir. Dil siyasət vasitəsilə zənginləşməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində də müəyyən təsirlərə məruz qalır. Məsələn, xüsusi sahələr, tibb, hüquq, iqtisadiyyat və s., eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər asanlıqla ümumi dilə və əksinə keçə bilir. Dünyada, xüsusilə də, bölgədə baş verən siyasi proseslərin nəticəsi olaraq XIX əsrdə Azərbaycan dilində də böyük dəyişikliklər baş vermiş, ərəb-fars mənşəli sözlər Avropa mənşəli sözlərlə əvəz olunmuş, rus dilinin təsiri xüsusilə artmış və yeni neologizmlər meydana gəlmişdir. Sovet, partiya, azadlıq, bolşevik, pioner, komsomol və s. sözlər buna misal ola bilər. XX əsrin sonlarında isə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ədəbi dilin terminologiyası daha da zənginləşdi. Atəşkəs, blokada, Milli Məclis, monitorinq, bələdiyyə sistemi, tolerantlıq, koalisiya kimi sözlər də həmin dövrə aiddir.

Dil birbaşa cəmiyyət və fərdlərlə bağlıdırsa, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir hissəsidir. Çünki cəmiyyətdə iqtisadiyyat amilini də formalaşdıran və inkişaf etdirən də məhz elə dil və mədəniyyət amilidir.

Gördüyümüz ingilis dilininin zənginləşməsində sosial-iqtisadi amillərin, dil siyasətinin, dil və iqtisadiyyat əlaqələrinin önəmli rolu var.

Beləliklə, siyasi amillərin də təsiri ilə dilə daxil olan sözlər, yalnız dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində gedən inkişaflarla bağlı olaraq dəyişir, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas və aktiv olduğundan sosial mədəni amillərin dilin zənginləşməsində rolu əvəzsizdir.

2.3. Qloballaşmanın ingilis dilinin leksikasına təsiri

Bu gün həyatın bütün sahələrini əhatə edən qloballaşma elmdən də yan keçmir. Müxtəlif elm sahələrinin metodologiyasının sintezi yeni inteqral yanaşmanın meydana çıxmasını, dilə müxtəlif istiqamətlərdən təfəkkür, dil sistemi, mədəni və sosial tərəflərdən yanaşmanı şərtləndirir. Qeyd olunan istiqamətlər daha çox sistem olaraq dilin yox, nitq prosesinin tədqiqat obyektinə çevrilməsini, bu isə öz növbəsində insanın dil daşıyıcısı olaraq diqqət mərkəzində saxlanmasını aktuallaşdırır. Dilçilikdə antroposentrik və koqnitiv yanaşma tədqiqatın istiqamətinin və modelinin dəyişilməsinə insandan çıxış edərək dilin tədqiqinə imkan yaradır.

Qloballaşma sosial amil kimi zamanın və məkanın hərəkətinin məhsuludur və bu sosial təsir həmişə hiss olunub. İqtisadi, siyasi, mədəni təsirlər adətən ən dinamik vasitə olan dildə özünü göstərir.

Qloballaşma prosesi mədəniyyətlərin dialoqudur və bu prosesin multikulturalizm kontekstində araşdırılması xalqlar arasında mədəni fərqlərin anlaşılmasına gətirib çıxarır. İqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən böyük dövlətlər dil-mədəni totalitarizmi yaymaq üçün müxtəlif xidmət və mətbə siyasəti artıq öz işini görüb. (Məsələn, Şeroton otel, Mc Donalds və s.) və bu gün bu dilləri yayıldığı ölkələrdə bu xidmətdən iş adamları istifadə edir, seminar və konfranslar təşkil edilir və adlar özləri ilə bərabər daşdıqları bilikləri şüurlara yeridirlər. Mətbəx leksikası və ona uyğun davranış tərzləri dəyişməyə məruz qalır.

Bu təsir amili emosional, əyani, parlaq reklam və müxtəlif xarakterli vasitələrlə yerli və ya ana dilində iqtisadi imkanları az olan sahələrə daxil olaraq dil mənzərəsini dəyişir. Dəyişən təkcə dilə daxil edilən əyaniliklə bəzənmiş qlobal elementlər deyil həm də onların dil daşıyan insanın mentalitetini məşğul etməsidir.

Bəllidir ki, dil həm də biliklərin daşıyıcısıdır və daxil olan emisional təsirli qlobal dayaqlara malik olan biliklər (iqtisadi, siyasi, hərbi) dil vasitəsindən başqa davranış tərzinə çevrilirlər. Qlobal təsirin önündə iqtisadi təsir gəlir. Bundan öncəki yarımfəsildə də bu barədə danışmışdıq.

Qloballaşma prosesi və qlobal dilin yaranması bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir edir. İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri onun asan qrammatik struktura malik olması ilə əsaslandırılır. Qlobal dil digər tərəfdən dünya əhalisinin tam vahid halda fəaliyyət göstərməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün imkan yaradır.

Dil vasitəsi ilə daxil olan biliklər milli-ərazi və regional xarakter daşıyır. Məsələnin əsaslı qoyuluşunun bir çox mənfi və müsbət tərəfləri var, qloballaşan dəyərlərin dil vasitəsilə daxil olması multikulturalizm gerçəkləşməsinə səbəb olur. Şüurda qlobal məzmununda anlayışının fəal davranış elementləri məzmunu dəyişir, dəyərlərin fərdi şüurda mübarizəsi daha çox dil faktlarının qarşılaşması ilə özünü biruzə verir. Rus dilinin Azərbaycan dilinə indi isə Avropa dillərinin ana dilinə təsirini artıq əyani olaraq hər gün hiss edirik. Dil mədəniyyətdir və bu dil səviyyəsində mədəniyyətlərin çarpazlaşmasıdır.

Multikultural amil təkcə fərqli əlamətlərin və fərqli bacarıqların formalaşmasını ehtiva etmir, o həmçinin dil vasitəsilə digər mədəniyyətə daxil olmaqla şüuru zənginləşdirir.

Qlobal dil təsirindən (bəzi dəyərlərin təsirini nəzərə alsaq) insanı xilas edə bilən ana dili vasitəsilə yaranmış, adət-ənənəyə bağlı olan stereotiplərin daim formalaşması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaqla qaçmaq olar.

Qlobal təsirlərin daşıyıcısı olan dil elementlərinin şərh, dərk və özünü küləşdirilməsi ana dilinin stereotiplərindən keçərək mənimsənilməsi məqsədə uyğun olardı, çünki bu təsirdən qaçmaq mümkün deyil.

Qloballaşma prosesinin mədəniyyətlərarası təsir vasitəsinin təhlilində problem yaradan dilə daxil olan və dil vasitəsilə dəyər yaradan amillərin anlaşılmasıdır.

Dil şüurunda dil vasitəsi ilə daxil olan dəyərlərin dərk edilməsi onu qavrayan tərəfindən yenidən (təmiz, qarışıq, asılı) yaradılmasıdır və buna olan marağın stereotipləşməsidir və ya marağın sönməsi və stereotiplərin sındırılmasıdır. Milli dəyərlər, canlı və real olan mədəni elementlərin informasiya dayaqlarının zəif və ya güclü olması bu sahədə xüsusi rol oynayır. Dil daşıyıcısının dil duyumu və malik olduğu dil davasında qloballaşmanın təsiri həmçinin subyektin niyyəti ilə bağlıdır. [11, s. 85]

Qloballaşma demək olar ki, bütün yaş qruplarının irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin qarşılaşdığı anlayışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə buna müxtəlif prizmalardan baxılmışdır: bəzən siyasi, bəzən iqtisadi, bəzən isə mədəni. Qlobalistlər eyni zamanda qloballaşmada vahid dilin də olmasını nəzərdə tuturlar.

Qloballaşma bir model kimi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrün ilk illərindən başlayaraq, qloballaşmanı yalnız siyasi sahədə görürdülər.

Müasir dövrdə ana dilimizə ingilis dilinin təsirindən danışanda qloballaşmanın da mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Məsələn, banklara verilən adlar “Bank of Baku”, “Bank of Azerbaijan”, valyuta dəyişmə məntəqələrinin üzərindəki “exchange”, ərzaq mağazaları üzərində yazılan “Ramstore”, “Mini” və ya “Super market”, “kotecə ekspres, adres, mil, rinq, boks, pozitiv, neqativ, prezentasiya, problem” və s. kimi sözlər buna nümunə ola bilər.

Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu bir- birindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiallaşmış hadisələri - milli, yaxud regional

xüsusiyyətləri, vərdişləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə bir- birinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai- siyasi və mənəvi-ideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır. Əslində, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayan, lakin XX əsrin ortalarından etibarən daha geniş vüsət alan (sürətlənən) qloballaşmanın əsas göstəricisi, yaxud atributu bütün dünyanı əhatə edən genişmiqyaslı inteqrasiya və ya beynəlmiləl ünsiyyət-kommunikasiya ehtiyacıdır.

Bu gün dünyanın elə bir guşəsini təsəvvür etmək çətindir ki, orada baş verən hər hansı hadisənin məsuliyyəti yalnız lokal xarakter daşsın və həmin məsuliyyəti bütövlükdə dünya (bəşəriyyət) öz üzərinə götürməkdən hər hansı səbəblə imtina etsin, yaxud görməməzliyə vursun. Əlbəttə, bu və ya digər hadisənin, sözün geniş mənasında, şərhində maddi və ya mənəvi- ideoloji xarakterli məqsədlər, konyukturlar, maraqlar kifayət qədər dərindən iştirak edə bilər, ancaq bu, mahiyyəti dəyişdirmir; belə ki, qloballaşmanı səciyyələndirən inteqrasiya, beynəlxalq ünsiyyət heç də həmişə obyektiv nəticələrə gəlməyi nəzərdə tutmur və onun maraqlı, cəlbedici xüsusiyyətlərindən biri də elə budur ki, müxtəliflikləri, fərqlilikləri bir araya gətirməklə yanaşı diskussiyalara, müxtəlif maraqların özünü müdafiəsinə və konyukturlara da geniş meydan açır.

Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyətin durmadan miqyaslanmasını tələb edir ki, bu da “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” (V.İ.Lenin) olan dilin (əslində, dillərin!) təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu gün dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və ya nüfuza malikdir ki, bunlar ingilis, fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dillərdir. Həmin dillərin içərisində isə ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda (Azərbaycan

Respublikasında) ingilis dilinin nüfuzunun sürətlə artması müşahidə olunur ki, bunun ən azı iki səbəbi mövcuddur:

1) dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması;

2) ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri.

Ümumiyyətlə, müasir dünyada mövcud olan dillərin belə bir “iyerarxiya”sını təsəvvür etmək olar:

I. Əsas beynəlxalq dil (ingilis dili).

II. Beynəlxalq dillər (fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dilləri).

III. Dövlət dilləri, yaxud milli dillər (türk, fars, portuqal, italyan, yunan, indoneziya və s. dilləri).

IV. Xalq dilləri (ləzgi, çeçen, Tibet, uyğur, Altay və s. dilləri).

V. Tayfa dilləri. [48]

Lakin belə yaxınlaşma heç də təsirsiz ötmür. Çünki qloballaşma pozitiv və neqativ xüsusiyyətlərə malikdir. Qloballaşmanın neqativ tərəfi mədəni özünəməxsusluğun qismən və ya tam itirilməsi ilə bağlıdır. Pozitiv tərəfi isə xalqların dünya sistemində inteqrasiya olunması prosesinin sürətləndirilməsi, başqa xalqlarla mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və insanların miqrasiyası ilə bağlıdır.

Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməsi məqsədəuyğundur. Çünki mədəniyyət və mənəviyyət məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır ki, gənclərin bədii-estetik tərbiyəsi, zövqü, mənəviyyəti korlanmasın və ən əsası doğma ana dilimiz öz bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilsin.

Qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın öz təsir gücünü informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında da görmək mümkündür. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis

dilini daha da zənginləşdirir və ümumişləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər 10 komputerdən 9-u məhz ingilisdilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər.

Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dil heç də inkişafdan geri qalmır. Çünki daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum – ideyanı bildirən yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində komputer texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər (11%) kəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən (53%) sonra ikinci yeri tutur. İnformasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir.

Aşağıdakı sözlər informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində yeni mənalar əldə etmişlər:

Memory – 1. Yaddaş, 2. Komputer yaddaşı

Application – 1. ərizə, ərizə forması, 2. Tətbiqi tapşırıq, nəyəsə edilmiş əlavə

Program – 1. Televiziya proqramı, 2. Komputer proqramı

Keyboard – 1. Pianonun dilləri, 2. Komputer klaviaturası

Web – 1. Hörumçək toru, 2. İnternet şəbəkəsi

Virus – 1. Xəstəlik virusu, 2. Komputerdə virus

CD – 1. Bank hesabı, 2. Kompakt disk

Hard drive – 1.uzun səfərdə maşın sürmə, 2. Komputerdə sərt diskovod

Mouse – 1. Siçan (gəmirici heyvan), 2. Siçan (komputerin hissəsi)

Mouse pad – 1. Siçan yuvası, 2. Komputer siçanının altına salınan döşəkcə

Floppy – 1. Yüngül ağıl, 2. Disket

Bundan əlavə olaraq digər yeni sözlərə də rast gəlmək mümkündür:

Black hole – qara dəli (astronomiyada)

Celly – mobil telefon

Download – yükləmək

Know-how – yeni texnologiyalar, ideyalar

Robot – robot

State of the art technology – müasir texnologiya

İki sözün birləşməsindən (blending and clipping) yaranan bəzi sözlər də vardır:

Camphone = camera + phone

Courseware = education software to teach any course

e-pal = email friend

edutainment = entertainment by teaching/education

emoticon = emotion + icon

moonscape = Moon + scape (surface of the moon)

netmeet = meet smb. in the Internet

Bəzi sözlər ixtisarlar (abbreviation) nəticəsində yaranmışdır:

CD – Compact Disc

DVD – Digital Video Disc

Laser – Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation

LOL – laugh out loud

MMS – Multimedia Messaging Service

Radar – Radio Detection and Ranging

SMS – Short Message Service və s.

İngilis dili vasitəsilə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycan dili də külli miqdarda sözlər qazanmışdır. Gündəlik mətbuata nəzər salmaqla bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar:

1. Azərbaycan elektron hazırlıq reytingində 69-cu yer tutub.

2. “Caspian Energy”nin *vəb-saytının* yeni *dizaynını* “Zeitnot” şirkəti hazırlayacaq... Yeni *vəb-portal* 10 dildə fəaliyyət göstərəcək. Bundan başqa portalda *on-line* xəbərlər yerləşdiriləcək.
3. “Firefox” brauzerinin yenilənmiş *versiyası* çıxıb.
4. Hacıqabulda... *smart-kart* tipli *elektrik sayğacı* quraşdırılıb.
5. *Kabel televiziya*ları xarici kanalları ancaq *retranslyasiya* edir.
6. Hər biri *internet istifadəçisi* saytda bütün sahələr üzrə geniş informasiya əldə edə bilər.
7. İstənilən müəssisə (*firma, holding*) nümayəndəsi sayta daxil olub qeydiyyatdan keçərək, *administrator* tərəfindən ona yollanmış istifadəçi adı və *paroldan* istifadə edib *saytda* öz firmasına aid informasiyanın idarə olunmasını təşkil edir.
8. Azərbaycanın aparıcı *mobil rabitə operatoru* beynəlxalq MMS *rouminq* xidməti istifadəyə verilib.

Bundan başqa qloballaşmanın təsiri ilə media sayəsində dilin publisistik üslubları inkişaf edir, zənginləşir.

Məsələn: *deportasiya, koordinator, prioritet, tolerantlıq, prezentasiya, smart-kart tipli sayğac, diler, prodüser, eksteryer, lizinq, lipoksasiya, solyari* və başqa sözlər dilə kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri və birbaşa vasitəsilə daxil olmuşdur.

Gördüyümüz kimi, qloballaşma birbaşa olaraq ingilis dilinə və dolayısı ilə də bütün dünya dillərinə təsir edir.

Beləliklə, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və tərəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin

zənginləşməsindəki rolunun müəyyənləşməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatların yekunu olaraq nəticələrimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dilin zənginləşməsi prosesi onun bütün sahələrini əhatə etsə də, əsasən lüğət tərkibində özünü daha çox biruzə verir. Yeni sözlərin dili daim zənginləşdirməsi çox normal bir prosesdir və təkzibedilməz bir faktdır. Dilin zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğraması da qarşısı alınmaz prosesdir.
2. Qədim ingilis dili ilə müasir ingilis dili bir-birindən əsaslı formada fərqlənir. Müxtəlif işğallara məruz qaldığından ingilis dilinin leksik fondu alınma sözlər hesabına daha çox zənginləşmişdir.
3. İngilis dilinin zənginləşməsində linqvistik amillərlə yanaşı kulturoloji amillərin də rolu böyükdür. Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən sosial-kulturoloji amillər olaraq bunlar daha çox nəzərə çarpır: siyasi və iqtisadi amillər, mədəniyyətlərarası əlaqələr (adət-ənənələr, folklor, musiqi), qloballaşma, kütləvi informasiya vasitələri, komputer texnologiyaları.
4. Dil mədəniyyət ilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət də öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Dil o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini özündə əks etdirir. Eyni zamanda, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürməkdir. Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrdə adət-ənənələr, folklor, musiqi mədəniyyətlərin transformasiyasını həyata keçirən ən önəmli amillərdir.

5. Dil – siyasət vasitəsilə tənzimlənməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində təsirlərə məruz qalır, zənginləşir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri kimi siyasətin də illərdən bəri öz dili formalaşmışdır. Ümumi dil ilə xüsusi sahələr, eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər daim mübadilədədir., siyasi sahədə olan sözlər asanlıqla ümumi dilə və əksinə keçə bilər. Dilin zənginləşməsinə təsir edən siyasi amillərdən danışarkən dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi prosesləri unutmaq olmaz, çünki onlar mütləq dildə öz əksini tapır.
6. Dilin zənginləşməsi prosesinə iqtisadi amillər də təsir edir. Qədim dövrlərdən bəri dildə yaranan iqtisadiyyata aid sözlərə nəzər saldıqda belə nəticə çıxır ki, dil bir “şəbəkədir”, bu şəbəkəyə yeni sözlər dövlət inkişaf etdikcə əlavə olunur, lüğət tərkibinə daxil olan sözlər güclü şəkildə xarici ticarətin təsirinə məruz qalır. Beləliklə, iqtisadiyyat dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə təkcə yeni sözlər yaranmır, həmçinin bəzi sözlər köhnəlir, arxaikləşir. Bu kimi sözlərə ölçü vahidləri, pul vahidləri, müxtəlif sənayelərdə istifadə olunan alət və texnikanı misal gətirmək olar.
7. Bununla yanaşı ədəbi dilin formalaşmasında da iqtisadi amilləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İngilis dilinin formalaşmasında, vahid ədəbi dil kimi inkişafında, bütün ölkə ərazisində başa düşülməsində və nəhayət müasir dövrdə qlobal dünya dilinə çevrilməsində məhz iqtisadi amillərin, ticarət və urbanizasiyanın çox mühüm rolu var. İqtisadi baxımdan ən güclü olan ölkə təbii ki, dünya liderinə çevrilir, güclü siyasət yeridə bilər və onun dili dominion olur. Məhz ona görə də, hazırda ingilis dili dünya

xalqlarının ünsiyyətini təmin edən vahid dilə çevrilmək üzrədir. İnsanların bu dili hər yerdə öyrənməsinin səbəbi də məhz iqtisadi amildir.

8. İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə istifadə edilən dil məsələsi dilçiləri daha çox narahat edir. Hətta belə fikirlər səslənir ki, internetin inkişafı, xüsusilə də, ingilisdilli internet digər dillərə mənfi təsir edəcək, onları sıradan çıxaracaq. Digər tərəfdən də, internetin həm də ingilis dilini korlayacağı güman edilir. Buna səbəb isə internet xidmətləri olan elektron məktub və çatda həddən çox qısaltmalar, qrammatik qaydaların pozulması, səhv yazılış qaydalarından istifadə göstərilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, informasiya texnologiyalarının mənfi təsiri ola bilsə də bu amil dilə əsasən müsbət təsir edir, onun zənginləşməsində birbaşa iştirak edir. Nəinki leksik lay, həm də üslubi imkanlar genişlənir, müxtəlif janrlar yeni yönümdə inkişaf edir: ümumi məlumat xarakterli janr və ya xəbərlər janrı, elmi-maarifləndirici janr, bədii-ədəbi janr, işgüzar-kommersiya məqsədli janr və qeyri-peşəkar ünsiyyət janrı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, maarif 1989, s.140
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, III cild, səh.13.”
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007, səh.141
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, II cild, səh.279
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, VII cild, səh.97
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, X cild, səh.27
8. Cəfərov S. “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı 1960, ADU
9. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 357s.
10. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, maarif 1987, s.17. üm. 308 s.
11. Hüseynova A. Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinin sosial amili kimi, “XXI əsr mədəni paradigması multi-mədəni aspektdə”, Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı – 2014, 234 səh.
12. Hüseyinov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Mars print, NPF, 2012, səh.109
13. İsmayılov A. İqtisadi inkişafda insan kapitalının rolu, Bakı, Qafqaz Universiteti -2013, 678 səh.
14. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı, Maarif 1989, s.568 nəşriyyatı, səh.20

15. Rüstəmovə A. Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
16. Rüstəmovə A. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri, «Qartal» nəşr., B., 2001, 91 s.
17. Şükürova A. Dil təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi

Rus dilində:

18. Ворно Е.Ф, Кащеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А. Лексикология английского языка. Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955, с. 171
19. Джафаргулиев М.А. Проблемы национального языка судопроизводства в правотворческом и правоприменительной деятельности на современном этапе. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 1990, 439 с.
20. Мамедов Ф. Культурология. Баку: Симург, 2002, 534 с.
21. Мирюлюбов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр.14
22. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения // ИЯШ, 1980, № 6, с. 47-50

İngilis dilində:

23. Akmajian A., Denors R.A., Farmer A., K.X.Harnish R.M. An Introduction to language and communication. MII Press-2001, p.30
24. Baku 2nd International Conference of Science, Baku, 2018, 260 p.

25. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463
26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Inter-cultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998.
27. Crystal D. Style: The varieties of English, 2nd edition, London, 1987
28. Dundes A. The Study of Folklore. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N.Y., 1965
29. Emmitt, M., & Pollock, J. Language and learning. 2nd edition. South Melbourne: Oxford University Press, 1997, 228 p.
30. Jakobson R. Language and Culture // Jakobson. R. Selected Writings, vol. VII. Studies in Linguistics & Philology, 1972-1982, pp. 101-112.
31. Jiang W. The relationship between Culture and Language // ELT Journal, vol. 54/4. Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 328-334
32. John M.Lipski “Orthographic. Variation and Linguistic. Nationalism, 1976, pg.37-48
33. Hajiyeva A. English Lexicology. Baku: Science and Education, 2011, 248 p.
34. Hoijer H. Cultural implications of Some Navaho linguistic categories. New York, 1964 (Newsweek, 1971, Oct. 18, p.53)
35. Husein Maqsudoğlu “Regional varieties of the Eng.lang, Baku 2012, Science and Education, s. 144-145 (üm. s.230)
36. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach, Philadelphia, 1974
37. Gaziyeva M.Y., Jafarova K.H, Zeynalova S.S. This is Great Britain. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 424 p.
38. Gaziyeva M.Y., Aghabayli V.E., Mehdiyeva S.M, Culture and Communication, Baku – 2015, 252 p.

39. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306
40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, pg.4
41. Orbek A. Early New England Prononciation, Ann arlor,19

İnternet saytları:

42. <https://www.amerikaninsesi.org/a/history-of-english/1573283.html>
43. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2013/sentyabr/326397.htm>
44. <http://www.cahid.info/archives/1737>
45. <http://www.cahid.info/archives/1337>
46. www.the.canadianencyclopedia.com
47. www.the.canadianencyclopedia.com/articles/folklore
48. <http://dchp.ca/DCHP-1/entries/view/fameuse>
49. <http://xalqgazeti.com/az/news/education/35003>
50. www.livescience.com/28945_american_culture.html 30 sentyabr 2013
51. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zeruriliyi_haqqinda.pdf
52. www.wikipedia.org
53. https://en.wikipedia.org/wiki/Economics_of_language
54. www.ecenglish.com/learnenglish/lessons/christmas-expressions
55. www.english-for-students-com/vocabulary-professions.html
56. www.everyculture.com/Bo-Co/canada.html 7 oktyabr 2013. Countries and their cultures-BoCo-Culture of Canada
57. www.firstpeoplesofcanada.com
58. www.leveillee.net/ancestry/jeancadieux.htm

59. www.livescience.com/28945-american-culture.html 30 sentyabr 2013
60. The Encyclopedia Britannica 14 th ed. USA 1932 (v.1, 4)
www.britannica.com 1c-773
61. uphere.ca/issues/mart/1984
62. Varieties of English: Canadian English. Arizona University
www.ic/Arizona/edu/lsp/CanadianEnglish/html
63. Weird Canadian Super-titious and traditions. Lisa
Wojna_www.lonepinepublishing.com.cat/ 9781897278581

